

Forord

For fjerde gang udsender Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning sit lille nytårsskrift – som en orientering og en tak til vore meddelere, vore faglige kolleger samt de bevilgende instanser, der i det forløbne år har ydet os hjælp og støtte.

Blandt dette års bidragydere vil Boel Bøggild-Andersen og Torben Arboe Andersen i forvejen være læserne bekendt som redaktører ved Jysk Ordbog og tidligere bidragydere til *Ord & Sag*. Men ellers har vi fulgt linien fra sidste år op ved i tre gæsteartikler at præsentere nogle af de forskere, som andre steder i landet beskæftiger sig med jysk dialektologi.

Inger Ej skjær og Bent Jul Nielsen er ansat ved Institut for Dansk Dialektforskning (Københavns universitet). Begge har de udgivet jyske dialektmonografier (over dialekterne i Salling henholdsvis Bjerre herred), og begge har ny værker om jysk dialekt under udgivelse: Inger Ej skjær (i samarbejde med prof. Poul Andersen) en kommenteret sydsamsisk ordbog, Bent Jul Nielsen en fremstilling af vendelbomålets lydssystem.

Sidst, men ikke mindst, bringer vi en artikel af Arne Espegaard, som siden slutningen af 30'erne har optegnet navnlig vendelbomålet, og hvis *Vendsysselsk Ordbog* (1972-74) er blevet intet mindre end folke-eje nordenfjords.

Vi håber, De vil finde *Ord & Sag* 4 læseværdig – og at De må få en god jul og et godt nytår.

Red.

Ove Rasmussen:

Året, der gik

– beretning fra institut og ordbog

For instituttet har 1984 været et frugtbart år præget af en omfattende aktivitet.

Ordbogssamlingen har sammenlignet med de foregående år haft en moderat vækst, men der er alligevel indgået lidt over 20.000 nye sedler. I fremtiden vil tilvæksten nok aftage yderligere, idet de centrale kilder nu er udnyttet. En væsentlig del af dette års tilvækst (ca. 8.000 sedler) skyldes udskrift af besvarede spørgelister og af andre oplysninger indsendt af vore meddelere. Ud over seddeludskriften danner spørgelistebeviser basis for udarbejdelse af dialektgeografiske kort, hvoraf der i år er fremstillet ca. 200. En væsentlig del af dette arbejde har det været muligt at udføre ved værdifuld indsats fra en række langtidsledige akademikere og kontorister ansat i jobtilbud af 7 måneders varighed. Spørgelistebeviser har desuden i årets løb været benyttet af indenlandske og udenlandske forskere, der har besøgt instituttet.

Der har i år været udsendt 4 nye spørgelister omfattende i alt 167 spørgsmål, og der er indgået omkring 2.500 besvarelser. I nogle områder er der desværre opstået store huller i meddelernet; værst har det været i dele af Himmerland og det vestlige Sønderjylland. Vi har her søgt at komme i kontakt med nye meddelere ved hjælp af omsorgsassistenter og andre medarbejdere inden for ældreomsorgen. Herved har vi i de to områder fået forbindelse med godt 30 nye meddelere.

I sidste nummer af Ord & Sag omtales planen om at udarbejde en liste over de ord, der findes i ordbogskartoteket. Dette arbejde er nu i god gænge, og omkring en fjerdedel af kartotekets ca. 3 mill. sedler er gennemgået. Også her har magistre ansat i jobtilbud på afgørende måde befordret projektet. Bevilling til dette arbejde er givet af Statens humanistiske Forskningsråd.

En påbegyndt udskrift af instituttets omfattende båndsamling (jf. Ord & Sag.1. s.11ff) har i et par år måttet ligge stille p.g.a. manglende bevillinger. I år har vi med støtte fra Arbejdsmarkedsnævnet for Århus amtskommune kunnet videreføre dette arbejde, så at der nu er udskrevet optagelser fra 55 sogne fra alle egne af Jylland.

Ved bevilling fra de jyske amtskommuner og Undervisningsministeriets tipsmidler (svarende til halvanden redaktørstilling) er arbejdet med ordbogsredaktionen ført videre. Takket være bevilling fra Aarhus Universitets Forskningsfond har vi kunnet anskaffe en tidssvarende elektronisk skrivemaskine, og ved bevillinger fra Sparekassen SDS samt Jyllands Kreditforening har vi fået fremstillet et lydskrift-kuglehoved til maskinen. Derved er vi nu i stand til at producere et smukt trykmanuskript, der vil være et lettilgængeligt grundlag for et senere satsarbejde (en prøve kan ses side 24).

Trods megen opmuntrende velvilje fra en række bevilgende instanser må det konstateres, at ordbogens fundamentale problem – savnet af faste stillinger for en rimelig stab af redaktører – stadig er uløst. Uden en udvidelse af redaktionsstaben vil vejen til ordbogens afslutning blive urimeligt lang. I håb om en snarlig løsning af dette afgørende problem takker vi for de i 1984 givne bevillinger fra:

De jyske amtskommuner, kr. 268.155 til ansættelse af redaktører.

Statens humanistiske Forskningsråd, kr. 271.401 til udarbejdelse af ordliste etc.

Undervisningsministeriet, tipsmidlerne, kr. 75.000 til ansættelse af redaktør.

Arbejdsmarkedsnævnet for Århus amt, kr. 100.000 til båndudskrift.

Jyllands Kreditforening, kr. 7.187 og

Sparekassen SDS, kr. 5.000 til fremstilling af kuglehoved med lyd-tegn etc.

Aarhus Universitets Forskningsfond, kr. 28.000 til sekretærhjælp.

Aarhus Universitets Forskningsfond, kr. 21.441 til køb af elektronisk skrivemaskine.

Aarhus Universitets Jubilæumsfond, kr. 600 til fotokopiering af seddelsamlinger.

Arne Espegaard:

Om at samle stumper sammen – af en død dialekt

En uge søs (ca. 4 sømil) uden for Frederikshavn svømmer en flok små holme på havet. Det var i århundreder Danmarks mindste sogn og er i dag Danmarks mindste valgsted: Hirsholmene, eller som det lokalt hedder: “Holmene”.

De må vel også have en dialekt, tænkte jeg en blæsende dag tidligt på året 1949, da jeg stod på molen i Frederikshavn, og så bestemte jeg mig for at smutte derover og lytte – og måske opleve et døgn ro og fred på de ensomme øer.

Den lille båd stampede sig frem gennem søerne, mens Theofil, den gamle fører af postbåden til Holmene, fortalte mig træk af deres historie. Da vi så bølgerne brydes mod de flade kysters ophobede mængder af kæmpestore sten, berettede han, hvorledes beboerne i ældre tid havde sat korte, skarpe opadvendte spyd med modhager fast på siden af de sten, hvor sælerne yndede at sove om natten. Når de så lod sig glide ned for at komme i vandet igen, blev de spiddet på de frygtelige instrumenter. Det huskes, hvordan skolebørn vågnede tidligt om morgenen ved sælernes hulen.

Kort efter stod jeg på stranden med min vadsæk. På hovedøen Hirtsholm.

Idyl? Ingen! Snarere forfald. Man skulle ikke gå mange skridt for at finde tomter af nedbrudte huse, og andre huse stod ubeboede og medtagne.

Men jeg blev venligt modtaget af fyrmesteren og hans kone, hos hvem jeg telefonisk havde bedt om kost og logi, da der forlængst ikke mere var nogen kro på stedet. Vi sad længe og talte om øernes skæbne gennem tiderne, mens vi så ud over havet. Vinden havde lagt sig, og nu kom tågen rullende. Da vi endelig gik til køjs, var det mig umuligt at sove, dels på

grund af sirenens tuden lige over hovedet på mig, dels på grund af fyrets blink, der hvert øjeblik gled hen over dynen. Men natten skulle ikke spildes, så derfor gav jeg mig til at læse P.Chr. Pedersens *Blade af Hirtsholmenes Historie*, som jeg havde medbragt.

En ting blev jeg snart klar over: Befolkningens levevis på Holmene havde mange træk tilfælles med forholdene på Læsø. Allerede da jeg hørte om sælhundefangsten, spidsede jeg ører, for nøjagtigt det samme havde jeg hørt på Læsø. Også her havde man jaget sæler på denne måde, dels for trannens og skindets skyld, dels fordi sælhundene var slemme ved fiskene i stående redskaber.

Som læsøboerne havde holmboerne i århundreder levet af fiskeri og søfart, og på begge øer havde man opdrættet og eksporteret mængder af gæs. Men forskelle var der også: Læsøboerne havde ikke blot malket den blå ko, men også den brogede. De har og havde et ikke ubetydeligt landbrug, som indtil for et par generationer siden fortrinsvis passedes af kvinderne, mens man på Holmene kun havde græs til ganske få køer, under ti. Til gengæld havde holmboerne en specialitet inden for søfarten, nemlig lodseri. Holmene ligger jo sådan, at alle skibe der kom Skagen rundt og skulle sydpå, måtte passere dem, og det var ikke nogen let sag for skibe med mangelfulde søkort – eller slet ingen – og uden damp- og motorkraft at finde og klare sig igennem de smalle løb mellem øer og grunde i de indre danske farvande.

Holmboerne stillede lodser i hundredvis til skibsfartens rådighed, især i 1700- og 1800-tallet, dels “bæltlodser”, der tog sig af skibe der skulle til fjernere bestemmelsessteder, dels “træskolodser”, der betjente den lokale skibsfart.

Under de forskellige krige var Holmene et betydningsfuldt støttepunkt for forbindelsen med broderlandet Norge, og enkelte nordmænd vides at have slået sig ned blandt holmboerne. Et par af præsterne var også fra Norge, og omvendt var der holmboer, der slog sig ned deroppe, således Hans Jenssøn Holmboe (i 1600-tallet), der menes at være stamfader til Holmboerne, den kendte norske slægt af videnskabsmænd, kunstnere og politikere.

Via søfarten og talrige fremmede fiskeres besøg i sæsonen havde øerne haft overordentlig megen kontakt både med udlandet og med landsmænd.

Selv om deres “daglige” handelsforbindelser selvsagt gik til den vendsselske kyst, først til Strandby, senere Frederikshavn, måtte den megen kontakt med de fremmede – det begyndte jeg nu at indse – have modvirket eksistensen af en “fast” dialekt af jysk præg, og jeg skruede mine forventninger et godt stykke ned. Hertil kom, at man havde fortalt mig, at Holmene nu kun havde et dusin fastboende, mens indbyggerantallet i de sidste 2-3 århundreder flere gange havde været oppe på 200 eller derover. Endnu så sent som 1876 var der 225 indbyggere. I 1908 kun 44 + nogle børn. Og nu, 1949, var der blot 12 tilbage.

Næste dag viste det sig, at kun een eneste af de tilbageblevne indvånere, gamle Theodor Larsen, var hjemmefødt på Holmen, og ingen af de andre talte dialekt, selv om nogle havde boet der i lang tid.

Det gjorde Theodor egentlig heller ikke. Han var uddannet som skrædder i Vendsyssel 1886-89 og var, efter hvad han selv fortalte, holdt op med at tale dialekt som barn, altså for 65-70 år siden!

Alligevel besluttede jeg mig for at pine alle de dialektstumper ud af ham, som det var muligt, ved hele tiden at vende tilbage til de samme spørgsmål om, hvad det og det hed i hans barndom.

Vi tilbragte dagen sammen, og da han sidst på eftermiddagen skulle til Frederikshavn, fulgte jeg med og fortsatte forhøret om bord i den åbne båd. Han var nær de firs, men hans fantasi var så løbsk som en kalv på første udbindingsdag. Umuligt at holde ham fast ved noget emne, man ville have uddybet. Jeg tror han var glad, da jeg endelig slap ham. Det kunne jeg se på hans trav, da han humpede af ned gennem Danmarks-gade.

Theodor gik på krykker. Det ene ben sad forkrøblet oppe under kroppen. Som barn havde han sammen med andre drenge leget med de tipvogne, der kørte sten hen til Hirtsholmens udskibningsbro, og var kommet ind under hjulene. Stenene blev brugt til at bygge bl.a. Skagens og Frederikshavns havn af, og denne steneksport gav Holmene deres sidste store opsving. Men lille Theodor blev invalid, syv år gammel.

Da jeg havde pustet ud og slugt et par mellemheder, besluttede jeg at bruge resten af dagen til at opsøge en mand i Frederikshavn, Theodor

havde givet mig anvisning på som værende indfødt holmbo. Det var Elman Larsen, f. 1877.

Elman var en stille mand. Der var ikke mange ord i hans mund, og som hos Theodor kun stumper af dialekt. Men alligevel glemmer jeg ham aldrig.

Under vor samtale kom han til at bruge et engelsk udtryk, og jeg spurgte da, hvor han havde det fra. Jo, fortalte han, han havde været et par år i staterne. "Et par år kun? Hvorfor kom du hjem igen?"

Elman tav længe. Så kom det stiltfærdigt, mens han kikkede ud i mørket bag de små ruder:

"Det var min storebror, som først tog af sted. Men vi hørte ikke et ord fra ham et helt år. Så tog jeg derover og prøvede at finde ham. Overalt, hvor jeg tog arbejde, spurgte jeg alle skandinaver, og flere gange var jeg på sporet af ham. Men jeg fandt ham aldrig.

Så en dag, da jeg arbejdede på en skyskraber i New York, jeg tror det var på 30. etage, og jeg skulle fylde fugen udvendig mellem vinduerne og væggen, da sad jeg på enden af et par planker, vi havde stukket ud, og så" – – Elman måtte harke og kræmte – "og si så, så – – så hørte jeg en der arbejdede højere oppe end mig give et skrig fra sig, og så kom hans spand susende ned, og straks efter kom manden selv. Jeg så ham lige i øjnene et sekund. Det var min bror."

Elman og jeg havde ikke mere at sige hinanden. Jeg pakkede mine spørgelister m.v. sammen og sagde stille farvel. Men da jeg havde stået lidt ude på gaden i den kølige vinterluft og set, at klokken kun var 9, syntes jeg alligevel jeg ville gøre endnu et forsøg på at få fat i halen af den svin-dende holmbodialekt, så jeg fandt frem til gamle Line, den sidste af de frederikshavnere, men fødte holmboer, Theodor havde nævnt som mulige emner for mig.

Nej jeg kunne ikke komme til at tale med Line, sagde den unge kone hun boede hos, for hun er syg og har vist ikke langt igen. "Så haster det ekstra! Det er min allersidste chance! Hvor ligger hun?" råbte jeg. Konen pegede forstyrret mod loftet, og jeg sprang op ad trappen.

Line så godt nok noget wag ud. Men da jeg begyndte at liste ved hende angående barndomserindringer og barndomssprog, forsøgte hun virkelig at fortælle noget. “Uw på Hølmen – –” begyndte hun, men stort mere blev det ikke til. Lang pause. Så drejede hun hovedet om til mig. “Sku wi int ha’ en slat kaffe?” “Æh – jo tak da!” “Så stamp i gulvet!” Jeg stampede; den unge kone lod sit ansigt se i gulvhøjde og fik besked om kaffen. Line gav jeg et par ekstra puder under nakke og ryg, og snart efter fik vi skoldvarm kaffe. Jeg hjalp hende med at få kaffen hældt op i underkoppen, som det sig hør og bør.

Den gamle lavede op ved at få kaffe i stil med hvad hun havde nydt så tit i sine yngre dage, og vi fik en helt pæn lille snak om “Hølmen”, som hun hele tiden sagde, inden jeg rejste mig og sagde tak.

Efter hvad jeg senere har hørt, levede hun ti år mere, sikkert styrket af mangel på god kop kaffe.

Theodor besøgte jeg engang til senere på året. Her koncentrerede jeg mig især om at få gentaget de ord, hvis udtale under første besøg havde været påfaldende, for at se, hvor fast udtalen var. For en stor del var det jo erindret udtale fra barndommen. Ville han nu huske det på samme måde? Vor samtale optog jeg på bånd, eller rettere ståltråd (Beocord model 1948), og afhøringen viser, at hans “husk” ikke altid slog til, men dog for det meste. Ved samme lejlighed besøgte jeg endnu et par tidligere holmboer, men med meget magert resultat.

Og hvad kom der så ud af alle anstrengelserne?

Der kom materiale til ca. 1.000 ordsedler. Men den opgave at afgøre, hvad der er ægte holmbosk, og hvad der er vendelbomål eller rigsmål eller en krydsning mellem alle tre dele, kan kun løses tilnærmelsesvis. Dertil har der været alt for ringe lejlighed til at kontrollere den enes udsagn ved at spørge den anden. Det lader sig derimod nok gøre at finde frem til en kerne, der er genuin holmbosk, og til en større mængde sprogstof, der sandsynligvis er det.

Vi vil begynde med at se bort fra alle de ord, der findes i tilnærmelsesvis samme form i rigsmålet.

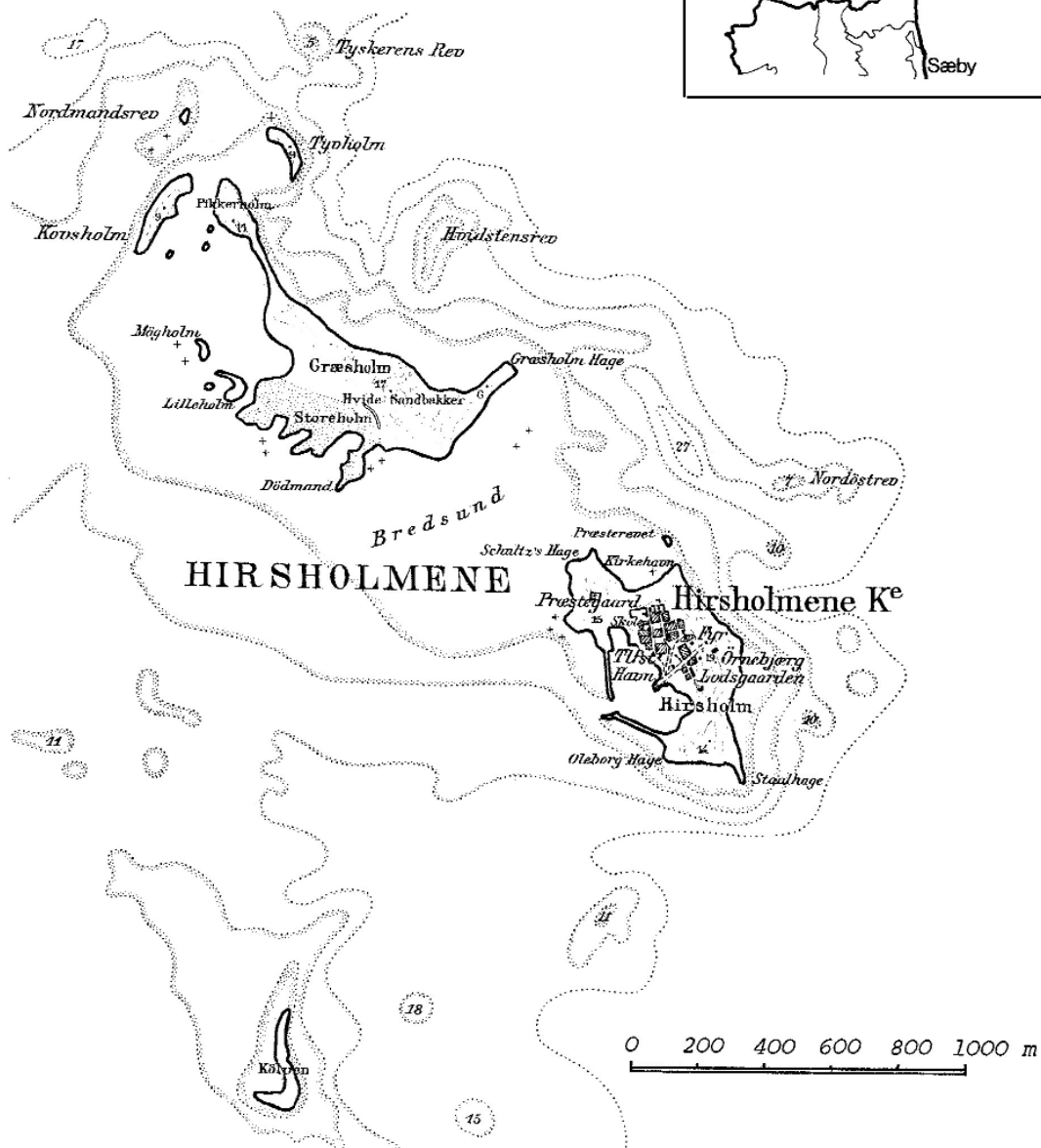
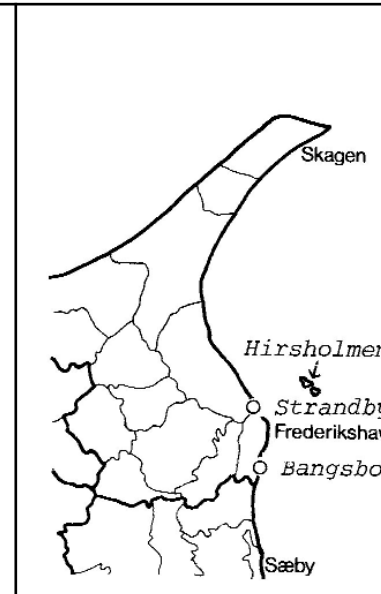
Dernæst må vi tage et vist forbehold over for de elementer, der ikke findes i rigsmålet, men i dialekten på kyststrækningen fra Strandby i nord til Bangsbo i syd, holmboernes kontaktområde på fastlandet. Når man næsten tvinger folk til at huske sproget på Hirtsholmene i deres fjerne barndom, da dialekten allerede var stærkt udvandet, er det forståeligt, om de kommer til at nævne ordformer fra deres vendsysselske kontaktområde. Her er der jo en anderledes ufordærvet dialekt, som endnu ofte klinger i deres ører.

Alligevel kan vi i de fleste tilfælde gå ud fra, at de nævnte elementer er “gode nok”, for normalt er to nabosognes dialekt ens for mindst 90% af sprogstoffets vedkommende. Er et holmbosk element ikke blot støttet af dialekten i vest, men også i øst (Læsø), forstummer enhver tvivl om, at det er ægte holmbomål. Og hvor to eller tre holmboer aflægger samstemmende vidnesbyrd, kan vi også lade tvivlen fare.

I det følgende vil vi forsøge at vurdere ægtheden af en række af de sproglige elementer, der findes i det problematiske holmbomateriale, bl.a. ud fra de nævnte synspunkter.

1) Sætnings- og ordtone. De indfødte frederikshavnere, jeg talte med, og som mente at kunne huske lidt om, hvordan holmboerne talte, var enige om, at de “sang”. Også jeg hørte noget i den retning hos alle mine holmboske meddelere, men da mine notater kun fortæller, at Elman Larsens sprog var det “mest syngende”, og at det i mine ører mindede lidt om bornholmsk (som jeg i parentes bemærket ikke kendte mere til end den, der har hørt Glistrup i tv), kan jeg nu så lang tid efter ikke sige noget sikkert om, hvordan melodien lød. Dog forekommer det mig, at flerstavete ord havde faldende-stigende tone, og at min tanke strejfede de mange svenske stenhuggere, der kom til øen i sidste halvdel af forrige århundrede. En sådan tone hørte man vistnok i navnene “Holmene” og “Ellen”. Flere frederikshavnere påstod, at holmboerne sagde *Hö·lmæn* eller *Ho·lmæn* med ekstra længde på vokalen. Det var sandsynligvis et forsøg på at gengive en eller anden speciel musik i det ord. Det samme er nok tilfældet med min optegnelse af “Ellen”: *E·læn*.

Hirsholmene sogn (H. kom.) består af en gruppe småøer, der ligger på østkanten af et flak ca. 7 km nordøst for Frederikshavn. De ganske lave øer (højeste punkt 6 m) består fortrinsvis af sten, der er dækkede af et tyndt muldlag, bevokset med græs, men som langs øernes rande er blottede af bølgerne. Kun den 15 ha store Hirsholm er beboet. Nord for denne ligger den 21,5 ha store Græsholm (1583 Gresholm), der sammen med småholmene Kovsholm (1,2 ha), Tyvholm, Lilleholm m.fl. samt den længere mod sydvest beliggende Kølpen (1,2 ha) er fredet som fugle-reservat.

2) Konsonantlængde. Her har holmbomålet omtrent samme forhold som målet på Læsø, idet alle stemte konsonanter, både i udlyd og i udlydsgruppe kan have længde: *lim* ‘lime’ subst., *klåw* ‘klove’ subst. plur., ¹*li·q*¹*dan*^t ‘ligedan’. Der er endda noteret et enkelt tilfælde af længde på ustemt konsonant: *pas/pas* ‘passe’.

3) Dialekten har kun 2 køn. Alle andre dialekter rundt omkring Holmene har 3 køn, så her står vi formentlig over for en rigsmålspåvirkning. Bestemthedsendelserne er i com. *-ən* og i neutr. *-ə* eller *-t*. I forbindelse hermed kan nævnes, at endelsen i præs. part. ikke er *-i* som i det vendsysselske kontaktområde og på Læsø, men *-ən*, som i Syd-vendsyssel.

4) Substantiv- og verbalbøjningen svarer stort set til kontaktområdets, men det kan noteres, at “blad” bøjes som i Syd-vendsyssel: bf. *blåð*^ə, plur. *blð*^r, og at den fra Læsø kendte præteritumsendelse *-t* (hvor man i Vendsyssel bruger *-ə*), fx *an*^k*ært* ‘ankrede’, også forekommer i Hirtsholm-materialet.

5) Udviklingen *nn/nd > j*, som er gennemført i Vendsyssel og på Læsø, kendes ikke i det optegnede holmbomateriale: *ð*ⁿ ‘and’, *be*¹*jøn* ‘begynde’, *dån*^s ‘dans. Vi skal til Hanherred og Himmerland for at finde tilsvarende.

6) Der er kun noteret et eneste eksempel på støderstatning efter for-tungevokal: *bitj* (med sideformen *bij* hos samme meddeler) ‘bi’, og et tilsvarende eksempel på støderstatning efter bagtungevokal: *uk/ut/u* ‘ud’. Alle tre former findes i kontaktområdet. Men det synes tvivlsomt, om der virkelig engang har været anvendt støderstatning på Holmene.

7) Mellemtungevokaler. Langt a udtales fremskudt, nærmest som mellemtungevokal, ganske som i kontaktområdet og på Læsø. Endvidere tyder udtalen af “Holmene”: *Hö*[·]*lmæn*/*Ho*[·]*lmæn* på, at også *o/ð* har haft tendens til at glide over i mellemvokallejet, ganske som på Læsø.

8) Glidning. Vokaler med ældre længde har ikke en så udpræget tendens til at glide i retning af tvelyd som i kontaktområdet: *fi*^r ‘fire’ num. og v., *ki*[·]*əl* ‘kedel’, *spi*^s ‘spise’, *sy*[·] ‘sy’, *fy*^r ‘fyre’ v., *gu*[·]*l* ‘gul’, *u*[·]*l* ‘ugle’, *mu*[·]*r* ‘mur’, *hu*[·]*sən* ‘husene’, *ske*[·] ‘skete’ præt., *fø*[·] ‘føde’ v., *hø*[·]*n* ‘høne’, *ð*[·]*l* ‘alle’.

Undertiden er der noteret dobbeltformer som *ly's/lyj's* 'lys' hos samme meddeler. Det må forstås således, at glidningen ikke er særlig udpræget, og at optegneren derfor snart opfatter glidningen og snart ikke. Lignende forhold findes i læsømålet for de snævre glideres vedkommende, se Arne Espegaard: *Liv og Sprog på svundne tiders Læsø* II s. 17.

Ordet "Niels" er optegnet i tre former, alle hos Theodor: *Nijals* (som kontaktområdet), *Ni·ls/Ne·ls* (som i rigsmålet), og *Njè·ls*. Det sidste mener Theodor ikke er rigtig holmbosk, men snarere jysk. Nej det er ikke, det er læsøsk.

I kontaktområdet som i de fleste vendsysselske egne har mange glide-re på mellemtrinene i udlyd fået lang førstekomponent, således at resultatet bliver lang (evt. stødt) vokal + *j/w*: *ko:w* 'ko', *tre:j* 'tre', *trè:j* 'træ'. Men den udvikling synes sjælden i holmbomålet. Her hedder det *trej*' og *træj*' (som i Skagen og Sydvendssyssel) og *kow*' (som i Sydvendssyssel).

9) Konsonanter. Her bemærker vi følgende:

A: *ð* er bevaret i langt højere grad end i kontaktområdet: *fæð'ar* 'fødder', *meða* 'middag', *glø·ðar* 'gløder' plur., *blåð'ə* 'bladet' bf. Men tilsvarende former findes i Sydvendssyssel.

B: Den for vendelbomål så karakteristiske *tj*-lyd er sjældnere i holmbomålet, bl.a. fordi støderstatning så at sige ikke forekommer, se punkt 6) ovenfor. Og hvor *tj* bruges i holmbomålet, sker det delvis i andre forbindelser: *ent/entj* 'ikke', *wenter* 'vinter' (*nt*-formerne stemmer såvel med kontaktområdets som med Læsøs former), *ki·əl* 'kedel', *kjen·ar* 'kender' præs., *kjè·w* 'kæbe', *kyj'ar* 'køer', *køf* 'købe'. Kun et par ord er optegnet med forlyden *tj*- < *kj*-: *tjælin* 'kælling', *tjåw·l* 'kjole'. Som støderstatning optræder *-tj* som sagt kun een gang: *bitj*. Derimod er *-tj* hyppig i udlyd efter 1 og n: *faltj* 'faldt'.

C: Likviderne *b* og *q* har udviklet sig til *w/v/f* efter vokal: *løvə* 'løbet' præet.part., *køft* 'købt', *re·v* 'reb', *kjè·v/w* 'kæbe', *do·v* 'dåb', *trow* (plur. *tro·w/tro·q*) 'trug', *kro·f* (plur. *kro·v*) 'krog'. Tilsvarende i Bangsbostrand (inden for kontaktområdet) og omtrent det samme på Læsø.

10) At sætte madding på kroge hedder *e·s/èj·s* (3 meddelere) ‘ese’, et ord der ellers hører hjemme på den jyske vestkyst fra Thyborøn til Esbjerg. Vendsyssel og Læsø har *è·n* ‘agne’.

11) Foran fortunevokal har *hj-* i holmbomålet udviklet sig til *tj-*: *tje* ‘hedde’ (fiskerdialekten i Sæby har også kort vokal: *hjè*), præs. *tjèð’ər*; *tjæm*, ‘hjem’; *tjè·rən* ‘hjerne’; *tjè·lp* ‘hjælpe’; *tjè·n* ‘hjørne’.

Denne udvikling forekommer hos alle de tre foran navngivne meddelere, men kendes ellers, mig bekendt, ikke i nogen anden dansk dialekt – se dog *Liv og Sprog II* s. 254 om et par mulige tilfælde af samme udvikling på Læsø.

Det synes evident, at udviklingen *hj-* > *tj-* må have ustemt *j* som mellemstation, altså *hjèlp* > *jèlp* > *tjèlp* ‘hjælp’. Og den sidste fase af udviklingen kan måske forklares ved at sammenholde dette holmbøfænomen med forholdene i kontaktområdet, hvor *j-* og *dj-* (< *gj-*) er frie varianter: *jæst/djæst* ‘gæst’. I det mangelfulde holmbømateriale er der kun optegnet *j-* i den type ord, men derfor kan variationen *j-* / *dj-* jo meget vel have eksisteret, og analogt hermed kan et ustemt *j-* måske tænkes at have fået et *tj-* som variant.

En teori bliver ikke sandsynlig, hvis der er for mange “måske”-er i den. Sagen er vanskelig. Tjælp!

Det vil ses, at en del af de nævnte ejendommeligheder har paralleller i sydvendsyssel. Her kan der ikke være tale om hverken ensidig eller gensidig påvirkning, men et nærmere studium af vedkommende fænomener viser, at holmbøområdet, sydvendsyssel, og undertiden også skawsk (dialekten i Skagen), her står på et ældre udviklingstrin end det, der gælder for det øvrige Vendsyssel. I visse henseender er Skagen, Hirtsholmene og Sydvendsyssel reliktområder.

Trods materialets mangelfuldhed lader det os alligevel skimte konturerne af en dialekt, der passer pænt ind i det norddanske sproglige landskab, men som også bærer tydeligt præg af det lille samfunds usædvanlige historie. En dansk dialekt, der døde som almindeligt talesprog for små 100 år siden.

Boel Bøggild-Andersen:

“Den har så m^oanne ywwn ..”

– om eve, omme, blæseorm og pusteorm i jysk

I *Kongens Fald* lader Johannes V. Jensen Thøger Smed fortælle sin søn Mikkel om den farlige jøve i uklare vendinger, som efterlader en stemning af uhygge; her står blandt andet: “Der er aldrig nogen, der har set en Jøve og kan fortælle om den, for en dør ved at se den”.¹ Vi skal trods dette i det følgende se nærmere på det farlige dyr, på dets jyske navne og på den folkelige overtro, som har været forbundet med det.

Den ældste omtale af en *jøve* eller *eve* i Jysk Ordbogs samlinger stammer fra en sønderjysk kilde fra 1651²; her står: “sibilus viperæ, en effve blæs[er] eder og forgifft”. *Vipera*, der egentlig betyder slange eller øgle, er den latinske betegnelse for en hugorm, mens *sibilus* (egentlig: hvislen, hvæsen) er et andet navn for basilisken, et slangelignende fabeldyr, som man mente var i stand til at forgifte sine omgivelser ikke blot ved berøring, men ved sin ånde. Basiliskens blik var dødbringende.

En kilde fra Års herred i Viborg stift³ fra sidste halvdel af 1600-tallet omtaler en giftig orm, som her kaldes *jæver*. Der findes to slags, den ene lådden og brunagtig med et stort hoved som det tykke af en tommelfinger, 2 ører og en bred mund; den blæser gift fra sig i juni og især i juli, og det lem, som giften rammer, bliver fyldt af huller og rådner bort under store smerter, hvis det ikke behandles med medicin straks. Den anden slags *jæver* er grøn med et smalt hoved, mange øjne og smal mund; den blæser gift på mennesker, altid med vinden, og derfor må den angribes mod vinden. Begge typer findes i lyng og kravler op, fx på et gærde, når de vil blæse gift.

At denne kilde anvender ordet “orm” om disse dyr, indebærer ikke nødvendigvis, at der er tale om en orm i zoologisk forstand; ordet orm

brugtes tidligere også om maddiker og insektlarver (jf. kålorm etc.), idet ordet larve først blev indført af Linné i 1700-tallet. Den beskrevne “orm” synes her at være af beskeden størrelse.

Også i Erich Pontoppidans: *Den Danske Atlas* fra 1763-81⁴ omtales en orm på lyngheden, kaldet *jefver*, som puster gift fra sig med vinden, så det lem, som bliver ramt heraf, straks falder af, hvis det ikke bliver kureret. Beskrivelsen viser i øvrigt klare overensstemmelser med beskrivelsen fra Års herred; måske er Pontoppidans kilde, Matthias Willumsen, “en præst i Jylland”, identisk med den præst i Års herred, som indsendte ovennævnte indberetning; i hvert fald blev en Mathias Willumsen i 1662 præst i Års herred og var præst her på det tidspunkt, da indberetningerne om Viborg stift må være indsamlede.

Nogle år senere, i 1802, fortæller L.H. Bing⁵ om en giftig orm på lymarken på Læsø; den er meget tyk og i stand til at strække sig ud til 1/3 alen (ca. 20 cm). Den kaldes *Ame* eller *Åme* og er brun og gul med sorte pletter.

Hvad er det mon for farligt kryb, der her kan være tale om? Det har Caspar Schade en teori om; han samler i 1811⁶ disse beretninger under ét ved at foreslå, at dyrene “jefver” og “åme” er det samme dyr, som på Mors kaldes en *blæseorm*, og hvorom der fortælles lige så frygtelige ting. Han beretter videre, at der er flere forskellige typer også af blæseormen; de værste har mange øjne på siderne og er omtrent på størrelse med en lillefinger. Disse dyr skal ifølge folketroen være i stand til at blæse gennem syv kirkemure, men ikke igennem en bindehose. De kan dog kun blæse gift hvert syvende år.

I virkeligheden, fastslår Schade, drejer det sig om store sommerfuglelarver, som af folketroen tillægges stor giftighed og overnaturlige evner.

Jens Kamp tager Schades forslag op, da han i 1877 skriver i *Danske Folkeminder* (s. 218) om den farlige orm med navnene omme, eve eller blæseorm.⁷ Ligesom Schade opfatter han disse navne som betegnelser for forskellige store sommerfuglelarver og nævner pilelarven (fig. 1) som den larve, der især har givet anledning til de forskellige forestillinger om sommerfuglelarvers giftighed.

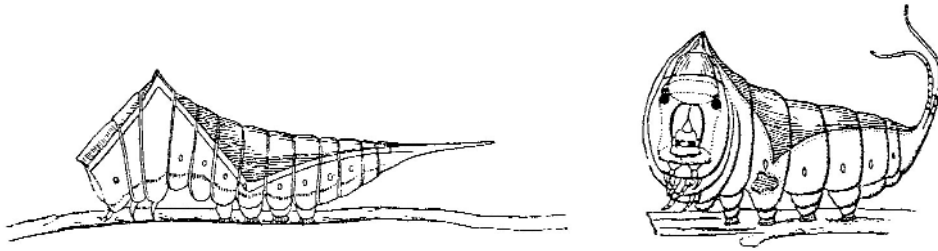

Fig. 1. Pilelarven (*Cerura vinula*); på den første tegning uforstyrret, på den anden i advarselstilling.

1. Even

Folkemindesamleren Ewald Tang Kristensen har indsamlet en række beretninger om dette farlige dyr, som vi i det følgende skal se nærmere på.⁸ I hans optegnelser har even desuden de jyske navne *øve* og *jøve*.

Fra Ørum sogn mellem Randers og Viborg refererer Tang Kristensen: “Jöwwer er nogle bitte spøgelser, der har hoved i begge ender. Ja, det har de nu ikke, men enderne ligner hinanden meget. De kan hvæse lidt af arrigskab, og så kan de blæse edder fra dem ni kokketrin. Den edder, der kommer blæsende, er den værste.” Blæser even på mennesker, er der ingen redning; i bedste fald bliver offeret krøbling for livstid. Der berettes også om evens evne til at bide, hvilket var ligeså farligt. “Et ævebid det svinder et menneske efter”. Et hoved, som blev bidt, blev sort og styrtede med det samme. Even kan bide i en hule, så det kan høres. Også udenfor det jyske område kendes even; fra Nordfyn fortælles om køer og heste, der blev eveblæst og blev ophovnede i hovederne. De kunne dog helbredes med honning.

Fra Brandstrup⁹ refererer Tang Kristensen, at even, blot man ser på den, udspyer noget, som man dør af. Sådan gik det en karl, som sagde, at han ikke var bange for at se på den. En pige, som den spyttede gift på benet af, bandt sit hosebånd fast oven over det ramte sted og reddede livet.

Af udseende beskrives even som lille, af en tommelfingers længde¹⁰, men herudover varierer beskrivelserne meget; den sammenlignes med en snegl eller en øgle, og farverne varierer mellem brun, hvid og grå. I *Skattegraveren*¹¹ beskrives even dels som fingertyk, brunlig og fløjlsagtig med fire øjne, dels som grøn eller grå. Det fortælles fra Tamdrup sogn ved Horsens, at navnet eve brugtes om ligustersværmerens larve (se fig.2), men også andre larvearter blev omtalt med dette navn.¹²

I *Bogen om Himmerland*¹³ fortælles derimod om et frygteligt uhyre som en drage eller en lindorm, en kæmpestor øgle med hoved og øjne i begge ender, som kan blæse edder og forgiftet luft på folk. Der findes dog også i Himmerland ganske små "jøver" på en fingers længde, som kan blæse sygdom på folk.

Fra Tåning sogn ved Skanderborg fortæller R.P. Randløv om even, at den kan bide i lebladet, så det kan klinge. Hvis man lader sit vand på en eve, kan den springe op og bide, så det skal man være meget forsigtig med.

Også H.P. Hansen har optegnet beretninger om dette dyr, som ikke lader de tidligere nævnte noget efter¹⁴, man kunne blive *øveblæst* eller *øvebidt*; det blev Kræ Wøwer i Sundby, da han en dag kørte tørv hjem; han fik en dårlig fod og haltede siden.

Her synes altså virkelig at være tale om et giftigt og farligt dyr; og det viste sig da også, at det ikke var glemt, da vi 1957 spurgte Jysk Ordbogs meddelere, hvad man kaldte store, lådne larver, og om man kendte til overtro forbundet med disse larver. Det viste sig, at betegnelsen *eve* med varianterne *jøve*, *jever* og *øve* stadig kendtes over det meste af Jylland, Vendsyssel dog undtaget. Dyret beskrives oftest som grønt, eventuelt med et horn i den ene ende; i enkelte tilfælde nævnes ligustersværmerens larve. Man havde hørt ældre folk fortælle, at dette dyr kunne bide, spytte gift eller "blæse" på én.

Fig. 2. Larven af ligustersværmer (Sphinx ligustri).

Fra Himmerland fortælles således: "Når man kommer så nær til den, at den kan blæse på én, siges der, at det sted, den blæser på, bliver vissent og kommer ikke til at fungere og kan ikke helbredes. Jeg har hørt fortælle om en kone, som stod i yderdøren og blev jøvblæst i hendes ene fod af en jøv, der kravlede lige udenfor. Foden kunne hun så ikke bruge mere". Fra Skiveegnen (Højslev) meddeles: "Vi børn troede, at hvis den stak os, så døde vi". Andre fortæller, at de som børn blev advaret mod at træde på den på grund af dens giftighed. Fra egnen syd for Randers for-

tælles: “Hvis man blev stukket af en æve, var man sikker på blodforgiftning.” Også fra det øvrige Østjylland og fra Vestjylland kendes troen på, at evebid aldrig kom sig; fra Sønderjylland fortæller en enkelt kilde (fra Burkal) om evens giftighed.

Vi ser altså, at både navnet eve (med variantformer) som betegnelse for en larve og de folkelige forestillinger omkring disse dyrs giftighed endnu huskes helt op til vore dage. Hvor stammer ordet eve med de jyske former øve, jøve og jever fra? Ifølge Ordbog over det Danske Sprog er ordets oprindelse usikker; måske er det beslægtet med det oldnordiske “æfr”, som betyder hidsig, heftig¹⁵, og i så fald også med det oldhøjtyske “eibar, eivar”, som betyder skarp, bitter, samt med det danske ord “iver”.

En anden teori¹⁶ går ud på, at ordet er i slægt med middelengelsk “evet” eller “nevet”, som er betegnelsen for en salamander (nyengelsk newt).¹⁷

2. Ommen

En af de andre nævnte betegnelser for giftige larver er ordet *omme* (åme, ame). Ordet kendes i samme betydning fra svensk og norsk og har været sat i forbindelse med oldislandsk “ámusótt”, hudsygdommen rosen, som man søgte at kurere med en “ámumaðkr” en regnorm. Beslægtede ord er desuden nedertysk “amel”, “emel”, larve, bladlus og oldengelsk “emel”, “ymel”, kålorm. I norsk bruges ordet “åmesjuka” om en byldesygdom, forvoldt af en “åme”, en larve. I jysk og fynsk bruges ordet “omme” også om hævelse eller betændelse i en kos yver umiddelbart efter kælvningen. A. Espegaard skriver i *Vendsysselsk Ordbog* III s. 88, at får kunne blive opsvulmede i hovedet, hvis de blev bidt af en omme, og Lavst Røjkjær oplyser (i DFS 1922/70), at man også, når børn fik slemme sår på hænder og fødder, sagde, at de var blevet *ommeblæst*. En lignende betegnelse (åmmblest) kendes fra skånsk brugt om hævelser i huden eller omkring øjnene.

Ordet omme nævnes af Simon Paulli i *Flora Danica* 1648 og bruges af Peder Syv om “en tyk orm, som nept (næppe) kand vralte af sted” (*Almindelige Danske Ordsproge* I (1682-88) s. 305). Ewald Tang Kristensen har om ommen indsamlet oplysninger, som ligner de beretninger vi har set refereret om even.¹⁸ Fra Øster-Brønderslev fortælles det, at ommer avles i jorden og kan blæse gift en alen fra sig.

Fortællerens egen hånd har været “ommeblæst”. I Børglum herreds vestlige sogne regnes ommen for “det mest giftige dyr, vi har her til lands.” “Den spytter skarn (gift) på folk”, berettes det fra Hellum sogn, hvor ommen beskrives som gul på siderne og mere mørk på ryggen, med øjne hen ad siderne og ens i begge ender. Fra samme lokalitet fortæller A.C. Grøn, at “den har så mænne ywwn, så mænne ywwn”.¹⁹ Når den spytter skarn på folk, bliver der lige så mange huller på det ramte sted, som der er øjne på dyret.

Fra Ajstrup syd for Brønderslev beretter C.M.C. Kvolsgaard, at ommen blæser forgift ni tommer. I A. Espegaard: *Vendsysselsk Ordbog* III s. 87 fortælleres om en karl i bare ben, der blev “blæst” af en omme, så han fik en lille sort plet på sin stortå, som herfra bredte sig til hele kroppen og blev hans død. Betegnelsen *ommeslået* skal kunne bruges på samme måde som ommeblæst. En ægte omme skal have ni øjne på hver side, fortælles det videre; der henvises iøvrigt til ligustersværmerens larve som den larve, der sammen med andre larvearter har dannet udgangspunkt for disse forestillinger. En anden kilde fra Hune ved Blokhus har betegnelsen en *ommepuster* (åmpuster) som navn for ligustersværmerens larve.

Også i 1957 kunne vendelboer og læsøboere blandt Jysk Ordbogs meddelere berette om dette dyr; en meddeler blev som barn advaret af sin mor mod at røre ved ommen, der så ville blæse gift; en anden fortæller, at hendes mor som barn blev advaret mod en stor, lådden orm af dette navn, da hun kunne blive forgiftet af den, svulme op og dø. Andre beskriver ommen som grøn med øjne på ryggen; på Læsø beskrives “amen” som en stor, grøn larve med røde prikker, og de ældre sagde, at den var giftig. Ordet omme bruges altså stadig i Vendsyssel og på Læsø som betegnelse for store sommerfuglelarver, og troen på larvernes giftighed huskes også her op til vore dage. Ved brugen af ordet omme viser Vendsyssel og Læsø en klar forbindelse med Norge og Sydsverige.

3. Blæseormen

Den tredje betegnelse, som her har været omtalt i forbindelse med troen på giftige larver i Jylland, er *blæseorm*. Navnet er vel opstået ud fra forestillingen om dyrets evne til at “blæse” gift; det kendes desuden på Fyn og i Skåne.

Schade omtalte som nævnt ovenfor, at ordet blev brugt på Mors om et dyr med samme frygtindgydende egenskaber som de førnævnte. Det anvendes herudover fortrinsvis i Midtøstjylland

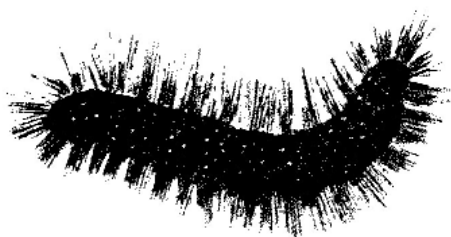

Fig. 3.
Larven af bjørnespinder (*Arctia caja*).

(se kort s. 22); men beretningerne om blæseormens farlige egenskaber er mere sparsomme. Det er især bjørnespinderens larve (fig. 3), der bærer dette navn; når man af vanvare rører ved den, skal man sige “pøj for skarn”, for at afværge ulykker, berettes det fra Gosmer.

Endnu i 1957 huskes denne skik ifølge en enkelt meddeler fra Randlev sogn i Hads herred; men herudover synes kun navnet på larven overlevet til nutiden.

4. Pusormen eller Pusteormen

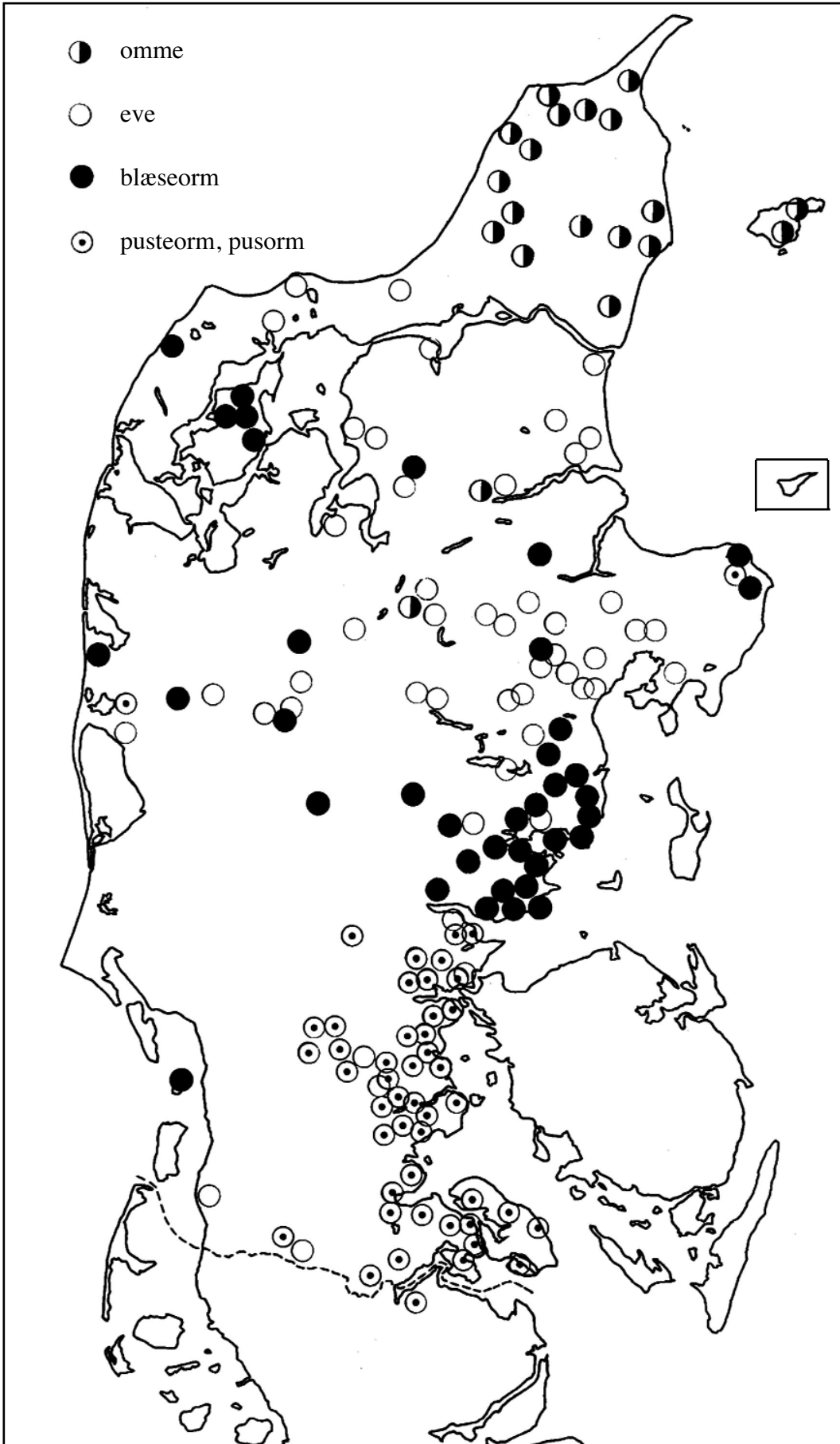
Umiddelbart syd for det område, hvor ordet blæseorm kendes, langs østkysten ned mod grænsen (se kort s. 22) opgives navnet *pusorm* eller *pusteorm* som navn for lådne sommerfuglelarver. En meddeler fra Fjellstrup i Sønderjylland fortæller om pusormen: “De var giftige og kunne spytte gift i øjnene på betragteren, når man tog dem op”. Fra Mandø meddeles, at man skulle kunne få udslæt af en mast larve.

Formerne *pusorm* og *pusteorm* er antagelig paralleldannelser til ordet blæseorm og nok beslægtet med det nørrejyske “pusen”, ophovnet, opsvulmet.²⁰ Dette får i øvrigt stå hen; vi skal her nøjes med at konstatere, at det også i dette tilfælde er navnene, der kendes bedst; kun få kan fortælle om dyrets farlighed.

Sammenfatning

Vi har set, at ordene *omme* og *eve* med sideformer er blevet anvendt fra 1600-tallets midte; ordene kendes sammen med *blæseorm* og *pusorm* (*pusteorm*) endnu op til vor tid i Jylland som betegnelse for forskellige store sommerfuglelarver; deres udbredelse fremgår af kortet side 22.

Forestillingen om larvers giftighed og deres evne til at påføre mennesker og dyr sygdomme er ikke begrænset til det nordiske område, men genfindes i store dele af Europa. Hvis vi ser nærmere på de larvearter, som især har været nævnt i beretningerne fra Jylland, nemlig pilelarven²¹ (fig. 1),

ligustersværmerens larve (fig. 2) og bjørnespinderens larve (fig. 3), viser de sig alle fra naturens side at være udstyret med et aparte og iøjenfaldende udseende. Pilelarven har til beskyttelse mod angreb en særlig afskrækkende advarselsstilling, og ligustersværmerlarven har et horn på bagkroppen, kombineret med stærke advarselsfarver og øjenlignende pletter. Bjørnespinderlarven er beskyttet af en kraftig behåring.

Disse afskrækkende kendetegn kombineret med larvernes ret anselige størrelse har utvivlsomt givet fantasien næring og bidraget til forestillingen om disse dyrs farlige egenskaber.

Såvidt de frygtindgydende larver; Johannes V. Jensens “jøve” derimod må vi give op over for; den synes at være af en anden art, mere i slægt med det gamle fabeldyr basilisken og det frygtelige uhyre, som omtales i *Bogen om Himmerland* (se ovenfor). Johannes V. Jensen skriver selv om “jøven”: “I Almindelighed mente man dermed det rædselsfulde Væsen, man ikke saa; at bestemme Jöven er derfor allerede at berøve den noget af dens Væsen”.²²

¹ Johannes V. Jensen: *Foraarets Død* (1900) s. 96.

² Peder J. Wandal: *Catalogus CCC Vocabulorum Danicorum*, A2v. Peder Wandal var født i Magstrup i 1602 og blev præst i Haderslev, hvor han døde i 1659.

³ *Fra Viborg Amt* (1943) s. 147, hvor et “Naturalie af Viborg Stigt” gengives; artiklens forfatter, Kr. Pedersen, antager, at de refererede præsteindberetninger er samlede i 1686. Teksten er en del af en beskrivelse af Års Herred.

⁴ Bind I s. 658.

⁵ *Beskrivelse over Øen Lessøe* s. 141.

⁶ C. Schade: *Beskrivelse over Øen Mors* (1811) s. 199 samt *Bidrag til et jysk Idiotikon* (1807) s. 35.

⁷ Se i øvrigt Bengt Holbek og Iørn Piø: *Fabeldyr og Sagnfolk* (1979) s. 295 ff.

⁸ Evald Tang Kristensen: *Danske Sagn II* (1893) s. 223.

⁹ Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder IV* (1880) s. 63.

¹⁰ Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder VIII* (1886) s. 64.

¹¹ *Skattegraveren II* (1884) s. 143 og nr. 3 s. 79.

¹² *Skattegraveren V* (1886) s. 96.

¹³ *Bogen om Himmerland* (red. R. Huhle) (1958) s. 384.

¹⁴ H.P. Hansen: *De gamle fortalte II* (1941) s. 17 og *Hyrdeliv på Heden* (1941) s. 38.

¹⁵ Jf. jysk jøvver (jævver); dette ord har imidlertid, i modsætning til eve, overalt i jysk bevaret forlydene jø- (jæ-).

¹⁶ Se Hjalmar Falk og I. Reichborn-Kjennerud i *Maal og Minne* (1923) s. 86 ff.

¹⁷ Evald Tang Kristensen refererer fra Frederiks sogn oplysningen: “Æverne de går i vand” i *Danske Sagn II* (1893) s. 223. Fra Sjelle foreligger en oplysning, ifølge hvilken ever var små padder af forskellig størrelse, som levede i vandfyldte grøfter i engen (IDD. Top.saml. MS. 472lv). Endelig har Johannes V. Jensen i brev til Aug.F. Schmidt meddelt følgende: “Navnet Jöve har jeg aldrig hørt knyttet til Larver, derimod til den lille Salamanderart”. (Aug. F. Schmidt: *Memoirer og Breve* (1960) s. 26).

¹⁸ Evald Tang Kristensen: *Danske Sagn* II (1893) s. 224 og *Danske Sagn Ny Række* II (1928) s. 143.

¹⁹ DFS. 1922/64 s. 410.

²⁰ Jf. også norsk pus: vable og nedertysk pussel: blære samt svensk pustel-orm: pustuløs hudsygdom hos dyr; en kilde opgiver sideformen "pusselworm" fra egnen syd for Åbenrå.

²¹ Ordet bruges også om larven af pileborenen, *Cossus ligniperda*.

²² August F. Schmidt: *Memoirer og Breve* (1960) s. 26.

Fra Jysk Ordbogs trykmanuskript

bakkelse s. (*l/t* K 4.8:) *bakæls/ba"kæls* (K 1.4). - genus: fk. alm.; f. Samsø, Vends; n. spor. i Him og MØJy. - pl.: -er (K 6.2) [*<* mnty. backels] **1**) = finere bagværk. **1.1**) = vaffel (bagt i vaffeljern el. →bakkelse-jern) [især Vends, Thy og Hards] *så .. bager wi jo .. bak'elser å guurå'er* (= goderåd) *i ja'r* (= jern): AarbThisted.1968.63. **1.2**) = klejne [især Thy (jf. *skade·bakkelse*) og SØJy; spor. i MØJy] (ved julegilderne) *fik man Kaffe med Søsterkage og Bakkelser (Klejner)*.

Gejlager.NHF.118. **1.3**) = hvedebrød, søsterkage [især Him, Ommers, Djurs og MØJy] *Undertiden blev Kringlen omformet til en stor firkantet Kage, der fyldte en stor Jernplade. Vi kaldte den da "Bakkelse" eller "Søsterkage"*. MØJy. || hertil: **bakkelse·brød**. *F. **2**) (overf.) = lussing. *Vends (F).

bakkelse·hjort s. = goderådjern med afbildning af hjort på indersiden (jf. HPHansen.BB. ill. nr.66). *Af malm var.. 1 bakkelse-hjort* (1741).

*Kaae.Lem.133.

bakkelse·jern s. [1651: *Bachels Jeren* (HPHansen.BB.169); Vends, Thy, spor. i Midtjy] = vaffeljern anvendt til bagning af vafler (og mul. spor. goderåd).

bakkelse·kage s. [Thy] = hvedebrød, søsterkage, bagt i bradepande og leveret i denne som barselgave. AarbThisted.1960.310.

bakkelse·pande s. = vaffeljern. *RærSg (Thy).

bakkelure v. [vel spøg. *<* *bakkelarres*; spredt afhj. i Thy, spor. på Mors og i Him] = narre el. snyde, fx. i handel og kortspil. || (spec.) = opdage en andens rævestreger. *ENiels.OT.203.

Bent Jul Nielsen:

Signalement af vendelbomålet

Det er et dristigt forehavende på nogle få sider at ville give et signalement af en dialekt, en landsdels særlige sprogform. En sådan skildring skulle jo gerne kunne vække en vis glæde (genkendelsens!) hos de læsere der selv taler sproget, men også helst kunne vække interesse hos dem der ikke gør det. Endelig ville det jo ikke være så ringe hvis begge typer af læsere kunne finde noget de ikke vidste eller ikke havde tænkt over før, måske ligefrem noget at undre sig over.

Vanskeligheden ved en sådan opgave består også i at det er nødvendigt at skrive om bl.a. lydforhold og grammatiske forhold, og det er jo noget som de fleste mennesker normalt ikke giver sig så meget af med, og som de måske heller ikke finder så forfærdelig morsomt (men det kunne jo være at Jysk Ordbogs korresponderende medarbejdere i denne henseende er lidt af en undtagelse).

Til karakteristikken hører også noget om ordforrådet; hvert dialektområde har en vis portion særlige ord som det er mere eller mindre alene om – selvom det selvfølgelig står fast at langt de fleste ord er fælles, enten for hele det danske område eller i hvert fald for en stor del af det.

Endelig er der nogen der vil mene at det allervigtigste lokale særpræg er noget helt andet; det er snarere måden at bruge sproget på: den særlige stil, underfundighed, lune osv., eller den særlige stemmeføring. Alt dette kommer jo også til udtryk gennem sproget. Men man kommer ikke uden om at de sikre, de objektive dialektgrænser er dem man finder ved at undersøge ordenes udtale og bøjning; det er ganske vist ikke alle grænser der falder sammen, men en del af dem gør, og under alle omstændigheder giver kendskabet til disse grænser mulighed for at give en ret præcis samlet karakteristik af dialekten i et bestemt område.

Vi vil begynde med de enkelte lyde, derefter se lidt på nogle grammatiske forhold og til sidst komme ind på ord og ordforråd.

Lydene

Lad os først se på Vendelbomålets (Vbm.) selvlyde, vokalerne. Her finder vi nogle ejendommeligheder som jeg næsten ville tro at selv vendelboerne kan blive forundret over: Der er noget der tyder på at Vendelbomålet har det mest righoldige vokalsystem i hele verden! Dette skal ikke forstås sådan at der er flere lydnuancer i Vbm. end i alle andre sprog og dialekter, for ethvert sprog har i en vis forstand en uendelighed af nuancer i løbende tale. Men i Vbm. er der flere afgørende lyd-forskelle i funktion end man ellers kender til.

Hvordan kan man finde ud af hvilke lydforskelle der er i funktion? Det lader sig gøre – sagt kort – ved at sammenligne ord der ligner hinanden, men alligevel ikke er helt ens. – F.eks. skal vi i vores Vendsysselalfabet have både *y* og et *ø*, for der er forskel på *lyst* '(det er) lyst' og *løst* '(have) lyst (til)'. – Vi skal også f.eks. kunne angive at en lyd er lang (det kan gøres med en prik efter lydtegnet), for der er forskel på f.eks. *ka:j* 'kande' (med langt *a*) og *kaj* 'kan' (med kort *a*). – Det skal også kunne angives at en lyd har "stød" (hertil bruges apostrof: '), for der er f.eks. forskel på *hæj'jer* '(mine) hænder' og *hæjjer* '(det) hænder'; der er også forskel på f.eks. *di'l* 'del' og *di'l* 'dele'.

Hvad angår Vendelbomålets vokaler kan man som sagt påvise at der er et meget stort antal. Det følgende skema gælder for nordligt Vendelbomål (og jeg sender her en hilsen til fhv. gårdejer og sognefoged Andreas Jensen i Tornby, som er min vigtigste hjemmelsmand for dette område),

korte			lange			lange og glidende		
<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>	<i>i·</i>	<i>y·</i>	<i>u·</i>	<i>ij·</i>	<i>yj·</i>	<i>uw·</i>
<i>e</i>	<i>ø</i>	<i>o</i>	<i>e·</i>	<i>ø·</i>	<i>o·</i>	<i>ee</i>	<i>øø</i>	<i>oo</i>
<i>æ</i>	<i>ø</i>	<i>å</i>	<i>æ·</i>	<i>ø·</i>	<i>å·</i>	<i>ææ</i>	<i>øø</i>	<i>åå</i>
<i>æ</i>			<i>æ·</i>					
<i>ä</i>	<i>ö</i>	<i>å</i>	<i>ä·</i>	<i>ö·</i>	<i>å·</i>			
	<i>a</i>				<i>a·</i>			

Der er altså ialt 37 vokaler, når man regner de korte og de lange hver for sig, og når man tager hensyn til de “glidende” som står anført yderst til højre (dem vender vi tilbage til). Til sammenligning kan det oplyses at man for dansk rigsmål og for de fleste andre danske dialekter plejer at regne med et antal af 20-22.

Er det virkelig nødvendigt med så mange tegn? Ja, ingen kan vel undre sig ved at læse vandret i skemaet; det er klart at man har f.eks. både *e*, *ø* og *o* (*lest* ‘list’, *løst* ‘lyst (til)’, *wost* ‘ost’).

Det er den lodrette dimension der kan virke overraskende, men her er nogle eksempler der viser at skemaet ikke er overdimensioneret:

<i>y</i>	<i>lyst</i>	‘(det er) lyst’				
<i>ø</i>	<i>løst</i>	‘(have) lyst (til)’				
<i>ø</i>	<i>løst</i>	‘(det sidder) løst’				
<i>ö</i>	<i>stöst</i>	‘størst’				
<i>u</i>	<i>sku</i>	‘skyde’				
<i>o</i>	<i>no</i>	‘nu’	<i>sol</i>	‘solen’		
<i>å</i>	<i>skå</i>	‘skud’	<i>sål</i>	‘(rense)sold’		
<i>å</i>	<i>så</i>	‘(kom) så’	<i>skål</i>	‘skallen’		
<i>i</i>	<i>wil</i>	‘vild’				
<i>e</i>	<i>sel</i>	‘sild’	<i>wej</i>	‘vind’		
<i>æ</i>	<i>hæł</i>	‘held’	<i>wæj</i>	‘vejen’		
<i>æ</i>			<i>wæj</i>	‘vend’	<i>tæj’jen</i>	‘tænderne’
<i>ä</i>	<i>häl</i>	‘hælen’			<i>täj’n</i>	‘tegn’
<i>a</i>	<i>hal</i>	‘halv’	<i>taj</i>	‘tand	<i>taj’jen</i>	‘tanden’

Der er altså brug for alle de 14 tegn der står for korte vokaler. På lignende måde kan man vise at der også er brug for de tilsvarende 14 lange vokaler. Endelig bliver der – i det nordlige Vendsyssel – brug for de ni tegn der i skemaet kaldes “glidende”. De er her skrevet på samme måde som i Arne Espegaard’s Vendsysselsk Ordbog. At disse tegn er nødvendige kan demonstreres med følgende eksempler:

tij’n ‘tiden’ lyder anderledes end *ti’n* ‘ten’

<i>tjij·l</i>	‘kedel’	lyder anderledes end	<i>tji·l</i>	‘kedlen’
<i>dyj·n</i>	‘dyne’	- - -	<i>dyn</i>	‘dynen’
<i>tyj·r</i>	‘tøjr’	- - -	<i>ty·r</i>	‘tyr’
<i>huw·s</i>	‘huse’	- - -	<i>hu·s</i>	‘hose’
<i>skuw·r</i>	‘skur’	- - -	<i>sku·r</i>	‘skyder’
<i>preek</i>	‘prædike’	rimer ikke på	<i>kre·k</i>	‘krikke’
<i>løøst</i>	‘læste’	- - -	<i>fø·st</i>	‘først’
<i>toos</i>	‘Tårs’	- - -	<i>to·s</i>	‘tudse’
<i>hææ·l</i>	‘hæle’	lyder anderledes end	<i>hæ·l</i>	‘hælde’
<i>høø·n</i>	‘høne’	rimer ikke på	<i>skø·n</i>	‘skødet (på ejendommen)’
<i>kåål</i>	‘karle’	lyder anderledes end	<i>kå·l</i>	‘kolde’

Når vi kommer til sydligere vendsysselske egne (f.eks. til Stenum – her en hilsen til fhv. gårdejer Mads Rykind Madsen) mangler de seks af de ni “glidende” vokaler, men *ij·*, *yj·* og *uw·* findes også der.

Meget karakteristisk for Vendelbomålet (men også her med visse forskelle på den nordlige og den sydlige del) er det at vi i en mængde tilfælde finder lange vokaler hvor både rigsmålet og de fleste jyske dialekter uden for Vendsyssel har korte vokaler. Det hedder *ra·m* ‘ramme’, *o·ng* ‘unge’, *ka·s* ‘kasse’ i stedet for (som f.eks. i vestjysk) *ram·*, *ong·*, *kas*. Dette finder vi mest i de ord der har tabt et *e* i slutningen (rigsmålet og skriftsproget har jo *-e* i disse ord); men det hedder i øvrigt også *ha·m* ‘ham’, *dä·m* ‘dem’, *tjä·p* ‘kæp’ og *fä·k* ‘fik’, så det hænger altså ikke altid sammen med tab af *e*.

De fleste af de lydforhold vi ellers finder i vendsysselsk på vokalområdet adskiller sig ikke fra forholdene i de andre dialekter nord for Kongeåen. Når man f.eks. har langt å i fader og (en) lade eller langt o i gås og kål er det ikke noget specielt for Vbm.; men vi kan nævne nogle specielle tilfælde som Vendsyssel er ene om: *lu·t* ‘løfte’, *spu·t* ‘spytte’, *fu·l* ‘fylde’, *rø·t* ‘rotte’, *kløster* ‘kloster’, *lø·tj* ‘lugte’, *rø·st* ‘ruste’, *rø·l* ‘rulle’, *fly·w* ‘flue’, *tøt* ‘tot’ (græs), *sku* ‘skyde’, *ma* ‘må’, *sjøw* ‘sjov’, *löwwen* ‘låne’.

Så er der jo også medlydene, konsonanterne. Og her har Vendelbomålet jo absolut også nogle særlige træk, som vel oven i købet er mere almindeligt kendte end vokaltrækkene, fordi de er nemmere at iagttage.

Vendelboerne – og andre nordjyder – siger *t* på en særlig måde, når det står forrest i et ord. Det er et “tyndt” *t* med tungespidsen langt fremme, f.eks. at tabe: *ta·b*; det er meget forskelligt fra københavnernes meget “tykke” og *s*-agtige *t*: *t^sa·be*. Også inde i ordet er der forskel på Vbm.’s *t*-lyd og den tilsvarende lyd i mange andre former for dansk. De fleste danskere siger *nedden* ‘nitten’ nærmest med en *d*-lyd, men en vendelbo siger som regel *t* så det kan høres: *netten*; på lignende måde *p* og *k* over for *b* og *g*, i ord som koppen: *kåppi* (rigsdansk *kåbben*), sukker: *sokker* (rigsdansk *sogger*).

Mens vi er ved *t* kan vi omtale vendelboernes særlige *tj*-lyd der optræder på mange forskellige måder. Dels forekommer den i ord hvor andre dialekter har *k*: *tjön* ‘køn’, *tje·j* ‘kende’ (men ikke altid: *ka·g* ‘kage’). Dels forekommer den i forbindelse med *n* og *l* i f.eks. *we·ntj* ‘vente’ og *såltj* ‘salt’. Så forekommer den i stedet for skriftsprogets *-gt* i ord som *knættj* ‘knægt’ og *slatjer* ‘slagter’. Endelig forekommer den i stedet for rigsmålets *stød* i ord som *fritj* ‘fri’ (rigsdansk *fri*) og *syttj* ‘sy’ (rigsdansk *sy*). *tj*-lyden kan undertiden blive noget *sj*-agtig: *sjyr* ‘køre’, *entsj* ‘ikke’.

Det må også nævnes at ligesom Vbm. har *tj* i stedet for *k* i køre, kirke (osv.), så har man *j* i stedet for *g* i mange ord: *ji·l* ‘gilde’, *jæs* ‘gæs’, nogle steder (langt mod nord og i det sydøstlige hjørne) har man dog *dj*: *dji·l*, *djæs*. Disse udtaler kendes så godt som ikke andre steder i Jylland. Men mærkeligt nok findes de igen når man kommer til Bornholm (og Sverige). Det plejer man at forklare med at det er nogle meget gamle udtaleformer som er forsvundet i det meste af Danmark, men er bevaret i nogle yderområder. Det gælder for resten mange af de vendsysselske udtaler af konsonanter.

At *h* kan høres i *hjalp* ‘hjalp’ og *hwittj* ‘hvid’ (altså foran *j* og *w*) er et almindeligt jysk træk (bortset fra Sønderjylland). At der altid siges *w* i begyndelsen af et ord (og aldrig *v*): *wæ·* ‘vide’, *war* ‘var’, er nordjysk, ikke alene vendsysselsk.

Men at Vendelbomålet har *j* i ord der staves med *-nd*: *spaj* ‘spand’, *fe·j* ‘finde’, er noget meget karakteristisk. Ganske vist kan vi finde noget lignende i det meste af Hanherrederne og i dele af Himmerland (for slet

ikke at tale om Fyn og Lolland-Falster), men i alle disse andre dialekter er der foruden *j*-lyden en tydelig næselyd (“snøvlen”) til minde om den *n*-lyd der har været der en gang. Foruden i *nd*-ordene finder vi også *j* i *dæj*, ‘den’, *haj* ‘han’ og enkelte andre der ikke staves med *-nd*; men hovedreglen er klar nok, hvad enhver vendelbo vil kunne attestere.

Til sidst bør vi vel nævne at selv om Vendelbomålet i de fleste tilfælde “mangler” *d* inde i et ord (f.eks. *skrær* ‘skrædder’, *uw* ‘ude’), så findes lyden i særlige forbindelser: *mäd’de sam* ‘med det samme’, *de jød’der* ‘det gør der’, *jeipåd’dem* ‘på dem’.

Grammatikken

Her vil vi nævne en ejendommelighed, som gælder Vendsyssel på nær den sydvestlige del (dvs. den vestlige del af Kær herred og størstedelen af Hvetbo herred). Vendelbomålet har bevaret den gamle opdeling af navneordene i tre køn: hankøn, hunkøn og intetkøn. Dette system er bevaret også i andre danske dialekter (og f.eks. i islandsk og tysk), men inden for det jyske område er Vendsyssel, Samsø og til dels Djursland ene om dette træk.

De tre køn viser sig på følgende måde:

hankøn	hunkøn	intetkøn
<i>i kat</i> ‘en kat’	<i>en skåw’l</i> ‘en skovl’	<i>e træj</i> ‘et træ’
<i>katti</i> ‘katten’	<i>skåw’len</i> ‘skovlen’	<i>träj’je</i> ‘træet’

Hovedreglen er altså at kendeordet – både når det står foran (“ubestemt form”) og når det står bagefter navneordet (“bestemt form”) – hedder *i* i hankøn, *en* i hunkøn og *e* i intetkøn. I intetkøn finder vi dog også *t* i bestemt form: *tjøt* ‘kødet’, og i ubestemt form har man nogle steder *a*: *a træj* ‘et træ’. Derudover er der en del uregelmæssige (sammentrukne) former, både af hankøns- og hunkønsord; f.eks.:

<i>maj</i>	‘manden’	<i>mø’l</i>	‘møllen’
<i>huj</i>	‘hunden’	<i>kwå’n</i>	‘konen’
<i>sol’</i> eller <i>swål’</i>	‘solen’	<i>hö’n</i>	‘hønen’

Også nogle af stedordene (min, din, sin, en) kan vise hvad køn et ord har, f.eks.

mej' kat 'min kat' (hankøn)
mi'n skåw'l 'min skovl' (hunkøn)
met longkläj 'mit lomme(tør)klæde' (intetkøn)

Når man bruger ordet *en* om personer, er det således at *jej'* altid vil være brugt om en person af hankøn, *jän'* om en person af hunkøn, mens *jet* kan bruges når kønnet er ukendt eller underordnet, f.eks. 'vi skal have *jet* til at trække rullen'.

Bestemt kendeord i flertal er normalt *en*: *drängen* 'drengene', *hyw'len* 'hjulene', men også her træffer vi på sammentrukne former: *bön'* 'børnene', *bjän'* 'benene', *ål'* 'ålene'.

En tekst

For at se nogle af de nu omtalte vendsysselske dialekttræk i funktion kan vi betragte følgende lille historie der er indtalt på bånd i 1969 og her skrevet ned med den form for lydskrift som er brugt i det foregående, og som iøvrigt er lagt meget nær op ad lydskriften i Vendsysselsk Ordbog.

(En købmand fortæller:)

1 *så wad'der åsse jej' gång', daw'we a på wa'rtuw'r i min gam*
 2 *mel bij'l, å da war där jo entj så'n sneplå'w som no. a sku*
 3 *bæær sa'geren så'nt frå wæj' ni'r på gooren, å så lät a bij'*
 4 *len stoo' å'p we wæj'.*
 5 *å så traf e sä dæj' gång' a kommer tem'men bij'l daw'we*
 6 *der kommen i bette maj' som war så fårskrækkele gal' på mä.*
 7 *dewwe noo så umeeskli så gal' haj war påm'me.*
 8 *dewwe jej' der skyltj mä no pä'ng, å haj swåwwelt å*
 9 *skjæ'ltj å dju'r we poo'e, å dä djik så' e stök titj mä de,*
 10 *å a ku jo entj kom te' å sæ'j nooe.*
 11 *män så sen haj tij' ste'l, så såå a: "hjal'mer, do' e bet*
 12 *te å grem' å gal' å dom' å hywwelbjänt å skeegek", såå a.*
 13 *å så sat am'me ej' i bij'len å så tjyr a.*

Oversættelse:

Så var der også en gang, da var a på varetur i min gamle bil. Og da var der jo ikke sådan sneplove som nu – a skulle bære sagerne sådan fra vejen ned på gårdene, og så lod a bilen stå oppe ved vejen.

Og så traf det sig, den gang a kommer (tilbage) til min bil, da var der kommen en bitte mand som var så forskrækkelig gal på mig. Det var noget så umenneskeligt så gal han var på mig.

Det var en der skyldte mig nogle penge, og han svovlede og skældte og gjorde ved på det, og der gik så et stykke tid med det, og a kunne jo ikke komme til at sige noget.

Men så siden (dvs. da) han tav stille, så sagde a: "Hjalmar, du er bitte og grim og gal og dum og hjulbenet og skægget!", sagde a.

Og så satte a mig ind i bilen, og så kørte a.

Vi kan nu bruge ordene i teksten til at demonstrere nogle af de træk der er nævnt i det foregående:

Lange vokaler i stedet for korte, i ord der har tabt et slutnings *-e*: *plå·w* (2), *å·p* (4), *sæ·j* (10), *ste·l* (11), *pä·ng* (8), *sky·ltj* (8).

j i ord der staves med *nd*: *maj'* (6), *ej'* (13), foruden *dæj'* (5), og *haj* (7), jvf. ovenfor.

Altid *w* i begyndelsen af et ord: *wæj'* (3), *we* (9), *war* (7).

tj svarende til *k* eller til stød: *tjy·r* (13); *titj* (9).

dj svarende til *g*: *djik* (9), *dju·r* (9). Når der er *dj* og ikke *j* her, kan vi altså vide at vi er i det allernordligste Vendsyssel – eller i det sydøstlige hjørne, men det er der andre ting der viser at vi ikke er, f.eks. det følgende punkt (jvf. om 2 og 3 køn s. 30).

Navneordenes køn: *i bette maj'* (6): kendeordet *i* viser at mand er hankøn; *wæj'* 'vejen' (3): 'vej' er hankøn, men *wæj'i* er trukket sammen til *wæj'*; *bij'len* (3): 'bil' er hankøn; *e støk* (9): 'stykke' er intetkøn; *jej' gång'* (1): *jej'* (ikke *jän'* eller *jet*) viser at gang er hankøn; *jej'* (8) viser at det er en mand der er tale om; *min .. bij'l* (2) viser også at 'bil' er hankøn (hvis det var hankøn ville det hedde *mej* (ell. *mi*) *bij'l*).

Ordene

Når man betragter ordene, ordforrådet, i sådan en tilfældig tekst, må man vel først og fremmest hæfte sig ved at der bruges stort set de samme ord som i alle andre slags dansk.

Det eneste der måske springer i øjnene her er at der siges *bitte* i stedet for *lille* men det gælder nu en meget stor del af Jylland, nemlig rundt regnet den del der ligger nord for linjen Skjern Å-Horsens.

Men det forhindrer jo ikke at der kan nævnes en del ord der bruges i Vendelbomålet, men som ikke er almindeligt kendt i rigsmålet. Her følger et lille udvalg. Ikke alle disse ord er begrænset helt og holdent til Vendsyssel; nogle af dem findes i større eller mindre udstrækning i tilstødende områder. For øvrigt er det heller ikke alle ordene der bruges over hele Vendsyssel. Udvalget må nødvendigvis blive noget tilfældigt, da dette emne er omfattende og vanskeligt at systematisere, men læs videre i Vendsysselsk Ordbog!

Vi kan først nævne nogle ord fra forskellige betydningsområder:

Bevægelse o.lign.

hippe (*he:p*) 'flytte sig lidt'; hække (*hø:k*) 'flytte sig lidt eller sætvis'; rejse (*ræ:s*) 'rejse, tage af sted' (det behøver ikke at være ret langt!); rejse (*rees*) 'rejse noget op'; hytte (*hyt*) 'kaste'; svitte (*swe:t*) 'smutte' (smlgn. svitsko); fas, fjas ell. juks 'pludselig bevægelse, (give et) sæt (i én)'; sprætte (*spre:t*) 'spjætte, sprælle'.

Handling, adfærd o.lign.

gøgle (*jøggel*) 'kludre med noget'; pirre (*perre*) 'drille'; være (*tra:tje*) 'uenige' (vist egentlig trædeagtige); en masse ord for en sløset eller pjattet person, f.eks. hjab, hjag, hjabreskank, hjabrigant, hjadregås, pøleskank; men man kan også have huen ad sit arbejde (*håw'wi ä set arbitj*) eller have sin andagt ved noget, og det er naturligvis noget positivt. Så kan man også være stikken 'stivsindet', eller man kan gå og sprage eller prannisse 'vigte sig'; man kan være nybrætten 'nysgerig', hedrøvet (*hierøwwe*) eller heppen 'forhippet' – eller det modsatte: spag el. tålig (*tålle*) 'skikkelig'. Er man kræsen kan det udtrykkes på mange måder, f.eks. hæsken, kraphalset, vammelkroppet.

Fornemmelser.

Her må vi nævne at i Vendsyssel 'myler' fingrene (efter kulde), mens de ellers som regel i Jylland 'pregler'.

Følelser, tilbøjelighed.

led af (*li' å*) 'træt af'; harmt 'ked af det'; hviptal el. pikond (*pekuj'*) 'gal i hovedet'; spe 'vred, gnaven'; tåbelig (efter, med) 'tosset efter'; 'at have lyst til' kan udtrykkes f.eks. ved ordene lysten i, higen efter, henten ('begærlig').

Vurderinger.

'Godt' og 'skidt' omtales tit som svært og vagt, men der er selvfølgelig andre betegnelser; det man ikke bryder sig om er i hvert fald ledt (*li't*) ell. liderligt (*li'rle*) – det være sig vejr, lugt, snak eller hoste. Ting af dårlig kvalitet (også roderi) er noget prosselværk, brokkenskide, pullerværk, pøleværk, mogværk og meget andet. Snallerværk er noget værdiløst småteri. Kodder (*kå'r*) er det samme som snak, sludder. Hvis man finder at en er egnet til noget er han vorren til det. En flittig person er køn (*tjön'*).

Desværre tillader pladsen ikke at vi bliver ved. F.eks. tør vi ikke komme for godt i gang med benævnelser for ting (karrum, hovtang osv.) eller bygninger: råling, nøds, rane (*rååj*, 'høloft'), taske (i laden), bing, eller den særlige brug af forholdsord: 'god med en', eller de mange spøgende udtryk som krikkepranger 'hestehandler', spare på (eller hvile) skankerne, samt mange andre emner. Hvad vil det sige at noget 'skroller langt hen'? Hvad er en odde (*åj*) kop? Hvad er en 'vanningved'?

Men til sidst kunne vi nævne to særlige og meget karakteristiske ordgrupper, nemlig udsagnsord med indskudt *n* og nogle biord der ikke er umiddelbart genkendelige.

Udsagnsord med indskudt *n* er for eksempel: fedne (*fjæ'n*), vidne 'udvide', sødne, spagne 'gøre spag', klarne, ligner 'gøre lige, rette ud', glatne, tyndne (*tøjjen*) 'tynde (ud)', letne, sletne 'gøre slet, glat', tætnes, friskne, (af)kortne. Vi kender typen fra rigsmålet: tætnes, løsnes, der betyder 'gøre tæt', 'få løs', men i Vendelbomålet er den altså langt mere almindelig.

Med de uigennemskuelige biord tænker jeg på sådan nogle som: alstedens (*ålstee'ns*, *ålstens*) 'altid'; nogenting (*haj for entj notteng jur fare*); nogensteder (*a ka entj fe'j ham noster*); enting (*hå do entj jän*

teng i på'g å sät fårwi 'noget i retning af en pog (pind, kæp)'). Hvorhenne betyder som regel bare 'hvor': *hwahän* (ell. *hwän*) *ä haj hän?*

Talemåder

De gamle vendelboer var ligesom folk i andre egne rige på talemåder og stående udtryk. Her er et meget lille udpluk:

Han ser inte lus epå træskeone (= er storagtig). Han er noget epå fårenes side (= er ikke for klog). Han skider inte på hans haser (= er ren og pillen). Han slæber inte halen i bladren (*bla·ren* 'sølet'; = han er en frisk fyr). Han svarer i Thy, når man spørger i Mors. (En bjesk, der kan få en død hest til at hikke.

Litteratur

Der er i tidens løb skrevet temmelig meget, både vers og fortællinger, på Vendelbomålet. En meget grundig fortegnelse findes i Niels Åge Nielsen: *De jyske dialekter* (1959), s. 107-108. Endvidere: Arne Espegaard: *Gavn og Gammen* (1960), samt Vendsysselafsnittet i Niels Åge Nielsen: *Dansk dialektantologi II* (1980). Hertil kommer nyere bidrag af f.eks. Bastholm, Inger Lauritzen og – ikke at forglemme – Niels Hausgaard.

Mindre gennemgange af Vendelbomålets særtræk findes – foruden i ovennævnte bog af Niels Åge Nielsen – i *Vendsysselbogen* (1954) (ved Arne Nielsen, alias Espegaard) og i *Gyldendals egnsbeskrivelse 2* (1969) (ved K. Ringgaard).

Ordforrådet er som bekendt behandlet i storværket *Vendsysselisk Ordbog I-IV* (1972-74) af Arne Espegaard. Her finder man ikke blot ordene, men også oplysninger om deres udtale, udbredelse og betydning, samt mange glimrende eksempler på ordenes brug.

En aktuel rapport om dialektens stilling i nutidens Vendsyssel, især blandt skolebørn, foreligger i: *Skolen, Samfundet og Dialekten*. 11 afhandlinger om elevers, læreres og forældres sprog og sprogsyn – belyst ud fra undersøgelser af forholdet mellem skole og dialekt i Hirtshals kommune. Udg. af Elisabeth Hansen og Jørn Lund (1983) 367 sider! En mindre udgave (69 sider) findes dog også: *Skolen og Dialekten*. Frederikshavn (1983).

Slutning

Denne gennemgang har næsten udelukkende beskæftiget sig med de ældres sprog, den "klassiske" dialekt. Enhver ved at den i dag er hårdt trængt af rigsmålet – eller noget i retning af rigsmål, og at det nok er meget begrænset hvad der kan reddes med over i de kommende generationers sprog.

En ting er sikker: i fremtiden vil man ikke uden videre kunne opdele befolkningen i dem der taler dialekt og dem der taler rigsmål. Det afgørende spørgsmål bliver om der fortsat er nogen der vil føle det naturligt at bruge dialekten sammen med ligesindede i det hjemlige miljø, selv om de udmærket er i stand til at tale rigsmål – og taler rigsmål – i den mere udadvendte del af deres tilværelse.

kwist, klemme, trykke. jvnfr. Angelsakisk
 cwisan; Gotisk, kwistjan; eng. squeeze;
 Valsk, qwaigū. (Den valiske Form har Interesse
 de -Valekmændene maaske har bragt Ordet med
 sig dem fra Jylland.) Samsø.)
Vej - Bogvej - Vejkest. jvnfr. ^{eng.} wood. (Addeo.)
køl; got. kōl. Exempel: "Hōdan hōe dū ē.
 nō ?" "O, a a kōl!" Samsø.)
stind, sidan, eftersom. Ex: "Kom og hjælp mig,
 stind dū ikke har noget at sige mig!" Samsø.
tur, Laale, holde ud; Ex: "A kōe saamant eut
 tur ē loye". Samsø.

En samsisk kilde fra forrige århundrede

Udsnit af brev (maj 1895) fra Mikkel Sørensen med bidrag til H.F. Feilbergs jyske ordbog. Originalmanuskript i Dansk Folkemindesamling.

Inger Ejskjær:

Wangjællem og småløwuerde

– det er samsisk

Min kollega professor Poul Andersen og jeg er ved at lægge sidste hånd på et arbejde om sydsamsisk dialekt, som blev påbegyndt sidst i 50'erne, men desværre gang på gang lagt til side for andre presserende opgaver. Vi følte i sin tid, at vi vel måtte have en vis dialektologisk baggrund for at beskrive samsisk, der er en jysk dialekt med ømåls-træk¹: Poul Andersen stammer fra Fyn, jeg selv fra Vestjylland.

Vi fik imidlertid vores sag for: vi synes stadig efter så mange år, at samsisk dialekt er vanskelig at "lære" og dermed at beskrive. Vi har selv optegnet stoffet i lydskrift efter lokale hjælpere; men vi har også benyttet gamle optegnelser – af fagdialektologer og af lokale dialekt- og folkemindeoptegnere. Herved har vi fået glimrende hjælp af vores århusianske kolleger ved Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning, der bl.a. har udskrevet et manuskript forfattet af en Mikkel Sørensen, elev af Tang Kristensen.

Mikkel Sørensen skriver, at han kom til Samsø i 1883 som mejerielev, og at han på Samsø oplevede det gammeldags uforstyrrede, selvfor-synende bondesamfund med en væv i hver gård, gæs og ænder kun til familiens eget brug og løn til tjenestefolk, høstfolk, bysmed m.v. i naturalier. Underforstået er, at et sådant gammeldags samfund ikke læn-gere eksisterede på hans fødeegn (Kolt sogn vest for Århus). Vi ople-vede naturligvis ikke et sådant gammelt samfund i 50'erne; men vi fik mindelser om det i en række bevarede eller huskede gamle ord. Jeg skal servere en række gloser – flere taget fra det kulinariske område. Man holder mange gilder og spiser stadig godt på Samsø – man får *en gu'e fe'tal'li* 'en god forplejning.² Selv om ord let lånes fra dialekt til dialekt – ord vandrer lettere end lydlig og grammatisk former – så er

der dog nok blandt følgende ord nogle særsamsiske gloser.

Man ved, at præster fik tiende, dette ord er bevaret i formen *te(n)j'*. Men der var også *fon'då's*, egl. ordet 'fundats', brugt om pligtaflevering af fødemidler til degnen. *Røskjø'r* var betegnelse for gårdmændenes påbudte kørsel for husmænd i offentlige anliggender, eller om kørsel efter jordemoder. Vi har også kunnet optegne ordet i overført betydning: *a fæk en å'rkele røskjetu'er* – sagt af en, der fik en ordentlig strabadstur, fordi han var gået vild.

Vi var inde på betaling i naturalier. Jeg har mødt mange jyder også på fastlandet, som selv har oplevet dette. Men på Samsø havde man også særlige ord herfor, man gav *skjøn* f.eks. til en kone, der havde spundet for en. Det fører tanken hen på andre ord for aflevering af naturalier: *fø'ri(ng)*, *skjekkels*, *sæ'(n)ji* eller *sæ(n)jjels* – ord for sædvanemæssige fødevareafleveringer, f.eks. til den gård, hvor der skulle holdes gilde – og ved gilde forstås først og fremmest bryllup. Der blev sendt kyllinger, høns, ænder, mælk, æg, smør. Ordningen kan virke nok så pudsigt, fordi man efter at have tilberedt naturalierne i gildesgården straks sendte smagsprøver tilbage. Man kan få et lille indblik i alt dette ved at læse den nordsamsiske tekst i en af vort københavnske instituts publikationer.³ Men pigerne eller børnene i en gård kunne også være ude med *skjekkels* 'skikkelse' i anden anledning til folk, der trængte.

Ved gilderne blev der spist godt. Vi ved, at sønderjyderne serverede 7 slags kager; samsingerne serverede også mange, og nogle navne er: *bubbeli(ng)* 'æbleskiver med gær i'; *fjetbol(j)* 'æbleskive med korender, kogt i fedt'; *gildesstruj* 'en slags sigtebrød, som ved gilderne sendtes med konerne hjem som smagsprøve'; *guero* 'goderåd, en slags vaffler'; *sprutte* 'bløde kager kogt i fedt' (spistes ofte juleaften); *spuerbakkels* 'en slags klejne, skåret ud med sporejern'; *smørbakkels* 'buterdejgssnitte med gelé' (spistes ofte i julen); *tol(j)* 'blød kage bagt i *tol(j)ja'n*' (toldjern).

Vi har tit hørt om middagsretter som *øl'lewest* 'ølleost, dvs. ostemasse (af mælk, som var bragt til at skille over varme), der havde stået og trukket med lidt sukker og som serveredes med øl hældt på'; *monkmi'elk* 'munkemælk, varm mælk med opbagte boller sat på'. Tanken på

hwijpøls fik alle lokale hjælpere tænder til at løbe i vand; det er pølses stoppet med uvalsedede byggryn, der er opblødt i mælk; i pølsemassen kom der desuden sukker, fedt, rosiner, ingefær og lidt hakket løg. *Bråska'g*, hvis indhold minder om de hvide pølsers, bagtes i ovn og serveredes varm i skiver med sirup på. På Fyn siger man *pråska'w* og en legende dér siger, at der blev lagt en gås på dejen, før den sættes i ovnen, så gåsefedtet kunne løbe ned i kagen.

En dialekt hørende til et gammeldags samfund vil ofte have mange og interessante ord for, hvordan mennesker er til deres arbejde, hvordan de spiser og bevæger sig, hvordan de er i åndelig henseende, hvilke unoder de har. De lokale hjælpere og optegnere til Jysk Ordbog vil vide noget om dette og eventuelt også kende Peter Skautrups: Et Hardsys-selmål – et fornemt eksempel på ordrigdom i denne og andre henseender. Jeg skal nævne en række sydsamsiske tillægsord: *owlå'(n)je* i forbindelser som: *ha(n)j æ owlå'(n)je fro'*, 'han er aflandet (dvs. udenøs) fra'; *blæ'shæ'le* 'blishælet, om en der har hul på strømpehælen'⁴; *skjæ'manti* egl. 'charmant', men med betydning 'næsvis, selvsikker'; *dræ'gen* 'langsom i tale'; *fangro'i* 'fangerådig dvs. rådvild'; *flyjwå'ri* 'flydevadende – om én, der er blevet så våd på fødderne, at vandet svupper eller står ud af træskoene'; *flå'nu'ern* 'flanevorn dvs. (dumt) grinebideragtig'; *få'da're* 'forkommen af kulde'; *få'ri'est* 'ødelagt, overbebyrdet af arbejde'; *fra'g* 'klog, fremmelig om lille barn'; *frak-kele* det samme, jf. Feilberg frakkes; *gjejtalu'ern* 'vaklevorn, usikker på benene'; *honspjættere* 'fregnet', jf. Feilberg honning- og horn-; *hompelu'ern* 'humpelvorn dvs. klodset'; *hasselu'ern* 'hasselvorn dvs. fortravlet, forjaget'; *hyggeu'ern* 'hygrevorn dvs. pylret'⁵; *knæpnu'se* 'næsvis, fræk, som svarer igen'; *na'g* 'gnaven' (fx *de na'g Annis* 'den gnavne Anders'); *nårrele* 'nodelig dvs. gnaven, besværlig at omgås'; *nøwte* 'nøjtig (?) dvs. sparsommelig'; *no'ful(j)* egl. 'nåde fuld', men med betydningen 'ynkelig'; *apki'elt* 'opkilet dvs. udaset af arbejde'; *pevvelse(n)j'e* 'pebbelsindet dvs. irritabel, vrissen', jf. Feilberg pebbel no.; *russelu'ern* 'for rask, hastig i det, så det arbejde man er sat til bliver sjusket'; *skå'n* egl. 'skarn', her i betydningen 'syg' (fx *skå'n nej-jenom* 'syg af brok'); *skjærsat* 'som er i knibe, klemme, især økonomisk'; *slo'ren* 'forslugen, som ikke spiser pænt'; *slujø're* 'slugøret dvs. som har udstående øren'.

Jeg skal også give nogle eksempler i flæng på lidt ejendommelige vendinger: *dæ wa rejti alle¹gjej* ‘der var rigtig postyr, kommen til’, jf. Feilberg lageje; – *ha(n)j æ ol(j)ti i am¹pløj* ‘han er altid i virksomhed’ (ampløj er også kendt i øsmål, det er nok det franske emploi, der spørger); – *ha(n)j mot tå· po blåbyg¹ge* ‘han måtte tage på bladbygget dvs. tage lån på den endnu grønne byg’; – *kå do dant ga(n)js ap, din(j) hwal¹p* ‘kan du da ikke gandse op (dvs. se op, stikke næsen i vejret), din hvalp’ (bemærkningen fortsættes evt. med: så jeg kan se at binde dit tørklæde); – *wi ska gjø særri gaw¹n* ‘vi skal gøre siddende gavn dvs. arbejde siddende’; – *hu(n)j¹i huppe, dæ komme fræmme te Kresten Na¹r* ‘hunden gør, der kommer fremmede til Kresten Na¹r’; – *Håå Ji houst Tinen, gammel, dæ æ nowe Marrebrye, de æ te Ji* (cit. efter et gammelt manuskript) ‘Har I husket tejenen, gamle, der er noget madbrød, det er til jer’ (madbrød er brød med (mad)fedt på); – *no hå¹ ha(n)j sol(j)¹ hans ejjendom* ‘nu har han solgt sin toft eller hjemmemark ved huset’; – *de wa læng æng¹elsk* ‘det var længe engelsk dvs. det var sandelig godt, fint’; – *ha(n)j hå¹ å gåt gjøl¹ste* ‘han har en kraftig stemme (om menneske eller hund)’, jf. Feilberg gjælster; – *wi sku ujk å lyev på gjøj* ‘vi skal ud at løbe på tynd is “der gynger som et lagen og går i stykker”’ (jf. at børnene i Gilleleje *løb på gjødder*, isflager); – *wol ji mæ ujk å ræ(n)j harrewol(j)¹* ‘vil I med ud at lege skjul’, jf. Feilberg harrevold; – *de æ så ha¹se, wæn* ‘det er så rart, dejligt, ven’, sagt f.eks. til barn, der får en glød i våde træsko for at tørre dem; – *a wol ent hå¹ å¹nti dom mæ skrip ikj* ‘jeg vil ikke have andet end dem med rille i’ (sagt af gl. kone på apoteket, hun var vant til at få tabletter med rille i); – *Be(d)ste særre å¹lti å tæggele øwwe henje Kaffe* (af en gammel optegnelse) ‘Bedste sidder altid og smøler over sin kaffe’.

Jeg forestiller mig, at de lokale ordsamlere allerede er i gang med papir og pen for at skrive til Jysk Ordbog, at det og det ord kender de også. Det vil jo kun være dejligt. Jeg har et par virkelig svære sætninger som sidste eksempler: *wol do lij leg mæ å kjæn(j), Ma¹rden, så a kå sikj ha wangjæl¹lem wi hå¹ i kjærken i da?* ‘vil du lige lægge mig et kende, Maren (underforstået: i salmebogen), så jeg kan se, hvad evangelium vi har i kirken i dag?’; – *ol(j)få¹, hå¹ ji how¹st å gji småløwu¹erde?* ‘oldefar (dvs. bedstefar), har I husket at give smålevevaren (dvs. høns og andet fjerkræ) foder?’

Jeg har valgt som det taknemmelige udgangspunkt for min korte omtale af sydsamsisk at vise, hvilke spændende gamle ord denne dialekt har, og hvor særegent de udtales. Men når man beskriver sprog og sproglægtskab, kan man ikke nøjes med at sammenligne ord. Man må i hvert fald have beskrevet lydsystemet, ligesom bøjningen af ordene er vigtig for sammenligningen. Jeg skal tage et enkelt punkt op, som viser, at samsisk må kaldes en jysk dialekt – nemlig tabet af *-e* i ord som *hoppe*, *ryste*, *mølle*: den såkaldte apokope. Endelig vil jeg ud fra dette og nogle få andre træk vise, hvilke mærkelige forenklinger lydsystemet har undergået – set i relation til andet jysk. Det er så et spørgsmål, om denne systemmæssige simplificering har gjort det talte sprog lettere tilgængeligt.

Sydsamsisk går apokopemæssigt sammen med “midtøstjysk” (landet mellem Århus, Randers og Viborg) derved, at der ikke er nogen “erstatningsforlængelse” på medlyd i de gamle tostavellesord, der har mistet deres *-e*. Derved kommer *hat* til at betyde både ‘hat’ og ‘hatte’, *pas* både ‘pas’ og ‘passe’, *skow* både ‘skov’ og ‘skove’, *hwol* både ‘hul’ og ‘hulle’ osv. Ved nogle medlyde og medlydsforbindelser vil der ganske vist være stødforskel mellem gamle en- og tostavellesord: *wil(j)* ‘vild’ over for *wil(j)* ‘vilde’; *dræng* ‘dreng’ over for *dræng* ‘drenge’ osv.⁶ Men selv med dette forbehold in mente er der, som vi har set, mange ord der har to eller flere betydninger. Nu sker der som regel ikke misforståelser i praksis, fordi ordene jo bruges i sætninger. Hvis vi tager for os en sætning som: *da a ka'm ujk i gre'vens skow*, vil man ud fra sammenhængen opfatte *skow* som et navneord og ikke som et udsagnsord at skove; men hvis der kun bliver sagt *gre'vens skow*, kan man jo strengt taget ikke vide, om der ud over Brattingborgskoven også tænkes på andre jordbesiddelser.

Jeg skal nævne et andet område, hvor en forenkling i systemet har bevirket, at nogle ord i sydsamsisk lyder ens, skønt de i andre dialekter og i rigsmålet er forskellige. Der er ikke modsætning mellem tvelydene eller diftongerne *ie*, *ye*, *ue* og de lange selvlyde *i*, *y*, *u* (undtagen i ord på *-s*). F.eks. betyder *mi'el* både ‘mel’ og ‘mil’, *su'el* både ‘sol’ og ‘sul’, *gri'en* både ‘gren’ og ‘grin’.⁷ Også i visse andre jyske

dialekter kan der ske et sådant sammenfald, men så er det gerne tvetydigheden, der bliver til *i*, *y* eller *u*, f.eks. *sti'n* 'sten'. Foran *-s* har sydsamsisk som nævnt stadig forskel: det hedder *gri's* 'gris', men *gries* i flertal; *ny's* er navneordet, *ny'es* er datid af 'nyse'. Og med tvetydigheden som sidste lyd i et ord siger man *fi'e* 'fed', *dy'e* 'død', *gu'e* 'god', hvorimod det hedder *bikj* '(en) bi', *lykj* '(en) lyd', *ujk* 'ud'. I de tre sidste eksempler kunne man godt hævde, at der foreligger særudtaler af *i*, *y*, *u*, så forskellen til tvetydighederne altså også er bevaret i slutningen af et ord. Men vi har en fornemmelse af, at samsingerne selv opfatter disse med *-kj* eller *-jk* udtalte lyd (såkaldte klusilparasitkomplekser) som korte selvlyd + *j*. De tre sidste ord ovenfor, har nemlig "makkere" på *ij*, *yj*, *uj*: 'bide' hedder *bij*, 'lyde' *lyj* og 'ude' *uj* – og disse ord udtales lige så korte som de tidligere nævnte *skow*, *hwol* etc.

Nu til sidst et forhold, som vi har fundet meget ejendommeligt, og som har slået os fra første færd – både ved den lydlige virkning det har, og ved de systematiske konsekvenser. Der udtales en masse for andre jyder overflødige *e*'er; f.eks. hedder det *flæ'teni* 'fletning' med et *e* mellem *t* og *n*. Rummelig og rumler lyder ens, nemlig som *rommele(r)*. Vi er jo vant til, at nutid af rumle udtales *romle(r)* uden noget *e* mellem *m* og *l*. Hækler (nutid af hække) *hækkele* rimer på takkelig *tækkel-le*. Vi fandt bekræftelse på disse mange *e*'er i skrevne former i de manuskripter, jeg indledningsvis nævnte, f.eks. *butteli(ng)* 'butling' (dvs. tyksak), *fowweli* 'fuglen', *hjemmeni* i 'hjemning' (dvs. hjem), *hawweri* 'havren' (*-i* kan være både lig *-ing* og bestemthedsendelse i hankøn). Dette ganske pudsige sammenfald af stavelsestyper åbner muligheder for fejltolkning, når man ikke kender dialekten. Første gang jeg så og hørte det tidligere nævnte *mar'rebry'e*, tænkte jeg på marvbrød, hvilket ikke gav mening. Det er da også dannet til *ma* '(mad)fedt'; men et marvbrød ville hedde ligesådan. Et *hawwe(r)lit* skal ikke forstås som havrelit; det er ordet hav, der indgår i dette navn på en fugl, en terne. *Høwwerrø'* er ikke højre + rød, men højrød. Ord kan med et sådant ekstra *ø* se ukendelige ud: *fårkele* er forklæde, *hussele* er såmænd huslig.

Man kan spørge, om forenklinger i systemet som de nævnte er karakteristiske for lidt isolerede sprogsamfund som f.eks. øer. Men når man

tænker på, at et verdenssprog som engelsk har apokope, så en stor del navneord lyder som de tilsvarende udsagnsord, holder det lidt igen på eventuelle gisninger. Ej heller selvlydsforenklinger, der kan ligne de nævnte, er usædvanlige i større samfund: i moderne parisisk udtales nu et særligt *ö* (det med næselyd eller nasalitet) som det tilsvarende *æ*. Sprog forandrer sig gennem tiderne, ved vi; det gør dialekter også.

Man vil forstå, at fynboen og jyden undervejs har fået mange morsomme overraskelser, men også udfordringer, som vi ikke altid har kunnet klare. Således har vi ikke altid kunnet sætte en særlig brug af et ord i forbindelse med andet jysk, selv om vi kan se i Feilbergs ordbog, at ordet kendes. Hvad skal vi f.eks. gøre med den mærkelige brug af ordet *elsk* i en sætning som det *holdt a elsk på* 'det holdt jeg af'. Ja, vi kan spørge læserne af dette, om de kender det? – Og så i øvrigt holde *elsk på*, dvs. være glade for den spændende sydsamsiske dialekt.

- ¹ Der er således i samsisk tre køn i navneordene som i vendsysselsk, fynsk, sjællandsk, mønsk og lolland-falstersk. Der er dobbelt-w foran alle selvlyde som i vendsysselsk. Der er *j* med næselyd (nasalering) i ordene *mand*, *pind*, *synd* osv. som i vendsysselsk og i øsmål. Og der er visse stødforhold i dialekten, som er fælles med sjællandsk.
- ² ¹ betyder tryk, her altså på stavelse nr. 2. Af andre lydskrifttegn bruges her i artiklen kun *·* og *'* = længde hhv. stød på den foregående lyd.
- ³ *Danske Dialektttekster I* (Kbh.1967) s. 14ff.
- ⁴ En *blæ's* er en hvid aftegning på hest, så ordet er nok billedligt; man ser det hvide skind gennem strømpen.
- ⁵ Og de sidste tre ord bliver jo ikke mere genkendelige, når de gamle meddelere oven i købet udtalte det sidste led -vorn ikke som *-u'ern*, men som *-u'erdn!*
- ⁶ I modsætning til "midtøstjysk" har samsisk også stød i ord af typen *kant* og *damp* – ligesom sjællandsk og rigsdansk, og da i øvrigt også djurslandsk – så de er forskellige fra deres "makkere" *kante* og *dampe*.
- ⁷ Det sidste ord med de to betydninger får mig til at tænke på molboerne, der efter sigende kørte til Grenå med grin og kom hjem med latter. Drillesætningen havde jo sin baggrund i, at *gri'n* på Mols betød både 'grin' og 'gryn', *latter* både 'det at le' og 'lægter'. Dette forhold at *y* og *ø* manglede i dialekten, og at man i stedet brugte *i* og *æ*, kendes stadig på Nordsamsø, men ikke (længere?) på Sydsamsø. Så mens tvelydene og *i*, *y*, *u* nok kan holdes ude fra hinanden på nordøen, har man altså dér en anden forenkling af systemet i forhold til jysk i øvrigt (Mols undtaget).

Torben Arboe Andersen:

Jyske bør-typer

Til transport af lettere ting over kortere afstande har man op gennem historien anvendt forskellige typer bærebåre og trillebøre. I Europa har trillebøren været benyttet siden 1200-tallet i to grundlæggende typer.¹ Den ene har fladt lad og eventuelt et forstykke påsat vinkelret eller skråt for enden af ladet frem mod hjulet; denne type kan kaldes *fladbør*. Den anden type har forsænket lad mellem massive side- og endefjæle; den benævnes her *hulbør*, idet der kan siges at være en kasseformet hulning ned i børen. Termen *kassebør*, som ellers kunne bruges om hulbøren, reserveres her – i overensstemmelse med praksis i de fleste oplysninger om trillebøre i Jysk Ordbogs ordsamlinger – som betegnelse for en særlig fladbørstype, påmonteret både side- og endestykker eller en særlig kasse (oftest med udadskrånende sider).

Fladbøren egner sig især til flytning af faste genstande som fx sten og mursten, hulbøren især til transport af flydende “ting” som fx møg og mørtel, mens kassebøren fortrinsvis er anvendelig til flytning af jord, mergel mv. De nedenfor behandlede børtyper er hovedsagelig forarbejdet af træ, dog med brug af søm og spigre samt med jernring om hjulet, eller nyere: hjul helt af jern.

I rigsmålet skelnes mellem termene *båre* og *bør*, der begge er afledninger af verbet at *bære*. Båre betegner et transportmiddel, bestående blot af bærestænger og lad, mens transportmidlet svarende til bør desuden har et hjul. I jyske dialekter dækker ordet *båre* begge disse typer. Bærebåre får ikke selvstændig behandling i det følgende, men inddrages som supplement til omtalen af trillebørtyperne.

Båre bruges ofte som kort betegnelse for enhver slags trillebør. Udta-

len er *bo·r* nord for en linie, som i store træk forløber fra Stadil fjord til Horsens; syd for denne linie og ned til Kongeåen er udtalen *bå·r*, mens ordet i sønderjysk udtales *ba·r*. Som fællesbetegnelse kan i Nørrejylland endvidere bruges *hjulbåre*, førsteleddet udtalt *hyw(·)l* nord for en linie Skjern å - Vejle (dog *hiwl* på Mols, Nordsamsø og Anholt), *hju(w)l* syd for denne linie, omend her kun sporadisk afhjemlet.² Og i sønderjysk kan *krittebåre* fungere som fællesbetegnelse for alle børtyper; som udtaleeksempler kan nævnes *kre"tba·r* i nordvest og *ˈkretˈba·r* i sydøst.³ Derudover foreligger en række specialbetegnelser, som her skal beskrives nærmere.

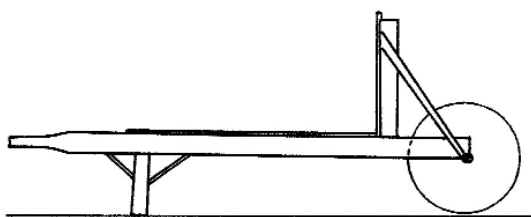
En meget væsentlig del af det undersøgte materiale og næsten alle skitserne i det følgende hidrører fra meddelernes fyldige besvarelser af Jysk Ordbogs spørgelister vedr. trillebørtyper.

1. Fladbøren

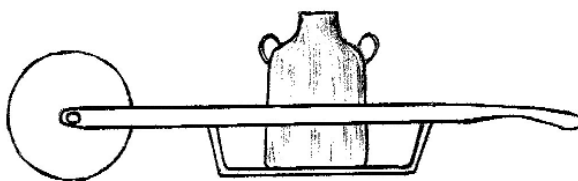
Som nævnt anvendes fladbøre mest til transport af faste genstande, fx tørv, mursten, mælkejunger, sække med korn – eller til stråafgrøder, hvor noget af det transporterede kan hænge ud over børen.

En fladbør består af to bærestænger, et hjul og et fast lad af tæt sammensiddende brædder (eller sjældnere af et tremmelad), to "ben", desuden oftest et forstykke (kaldet forfjæl) vinkelret på ladet eller skrånende ud over hjulet. Hjulet er af træ med bred, kraftig fælg og oftest 4 eger, der kan være dannet af to stykker træ, hvoraf det ene går gennem det andet i et hul midtpå. Fra Vesthimmerland angives følgende mål for en fladbør: længde 2 1/2 alen (ca. 160 cm), bredde 22 tommer (ca. 60 cm), lادلængde og forstykkehøjde 26 hhv. 16 tommer (ca. 70 hhv. ca. 40 cm); disse mål gælder antagelig også i store træk for det øvrige Jylland. Til fladbøren hører ofte løse sidefjæle; der kunne evt. også påsættes et endestykke ved ladets kant mod håndtagene, så børen kunne bruges til jordtransport.

Betegnelsen *flad båre* anvendes især i Thy, men findes også spredt afhjemlet i det øvrige Nørrejylland, dog med undtagelse af Midtøst- og Sydøstjylland, hvor ordet kun optræder sporadisk.

1. Fladbøre (Vind v. Holstebro).

2. Mælkebøre (Guldager v. Esbjerg).

Ud fra sin brug til transport af mælkejunger benævnes fladbøren i Sydvestjylland oftest *mælkebøre* (udtalt *mjæl"kbå·r*). Betegnelsen forekommer også spredt i resten af Nørrejylland, dog åbenbart ikke i Thy. Fra Vesthimmerland opgives udtalen *mjælkboeden* (mælkebøren, idet endelsen *-ren* her udtales *-d(e)n*). På mælkebøren transportererede man fra mindre ejendomme mælkejungerne til en større vej, hvorfra mælkekusken kørte dem til mejeriet; den kaldes derfor også *spandebøre* på Horsens-Vejle egnen. Betegnelserne er naturligvis først dannet efter andelsmejeriernes fremkomst i 1880-erne. Børen kunne forsynes med et "gelænder" til støtte for mælkespandene, og på Esbjerg-Ribe egnen findes en nyere udformning af mælkebøren, nemlig uden lad, men med en forsænket jernramme under bærestængerne (fig. 2). Er børen lavet af jern, kaldes den da *jernbøre*.

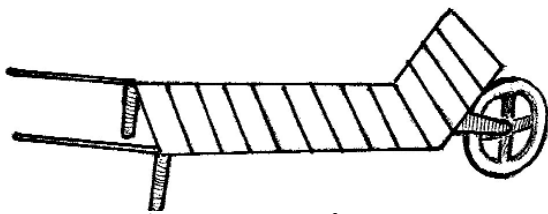
Fladbøren kunne – især på teglværker – bruges til stentransport og kaldes da *stenbøre*; i Sønderjylland betegnede dette ord tidligere en bærebøre til stentransport. En anden teglværksbør har været i brug i Vendsyssel, nemlig en *diskbøre*, hvormed ler transporteredes op til "disken", hvor murstenene blev strøget.⁴

Fra Sydthy foreligger oplysning om en *høstbøre*. Det var en stor bør med højt forstykke og "med lidt stænger på", dvs. med en ramme som på en høstvogn; dermed kunne man – med en typisk jysk underdrivelse – have "ikke så få neg på den". Dette er det eneste eksempel på brug af enhjulet bør til hjemkørsel af korn; denne funktion er ellers forbeholdt den tohjulede *dragebøre* (jf. afsnit 5).

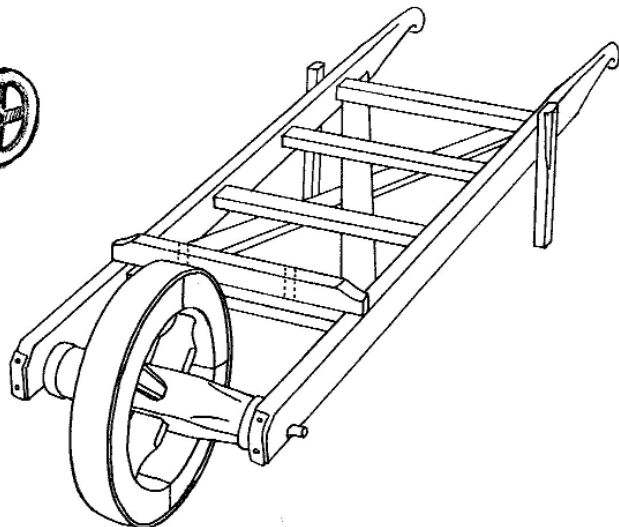
På Als har man til indkørsel af grøntfoder brugt en *spolebøre*, en let fladbør med spoler (dvs. tremmer) i lad og forstykke (fig. 3). En lignende bør "med tremmer i bund og gavl" har i Vester Hanherred været anvendt under betegnelsen *høbøre*. Denne var dog længere og bredere

end en almindelig fladbør. Den blev under høbjergning trukket af en “slæbebæls” (bæls = stor dreng), som på den flyttede nyslået hø fra lave steder i engen hen til et “kobbel”, dvs. en højere beliggende plads, hvor høet så blev spredt ud til vejring.⁵ Denne bør betegnes alternativt blot hjulbåre og drengen tilsvarende “hjulbårebæls” – eller blot “bårebæls”; sidstnævnte betegnelse dækker imidlertid også de drenge, der bar høet ind fra lave steder på bærebåre, idet høbåre også kan referere til bærebåre med tremmebund (Råbjerg ved Skagen). Før man begyndte afvanding i større omfang, brugtes bærebåre ligeledes ved høbjergning andre steder, fx på Skive-Struer egnen. Endelig kan høbåre betegne den tohjulede dragebåre (Vrejlev ved Hjørring).

På grund af denne flertydighed er det vanskeligt at afgøre, om de høbåre, der anføres i skifteprotokoller fra 1700-tallet i Vestjylland, er hjulbøre eller bærebåre.⁶ Samme usikkerhed gælder oplysninger om *græsbåre* fra samme tid og i tilsvarende kilder⁷, mens en nutidig oplysning fra Sundeved placerer græsbåren som en fladbør.

3. Spolebåre (Kegnæs på Als).

4. Lang karre (Aventoft, Sydslesvig).
De stiplede linier (bag hjulet) viser,
hvor et lodret forstykke var fastgjort.

Også *karre*, som ellers betegner kassebør eller hulbør, kan i særlige tilfælde betegne en fladbør. I marskegnene ved Højer-Aventoft brugte man nemlig en *lang karre* (*lång ko'er*) med tremmelad (fig. 4) til høbjergning fra Gudskogen (som ligger lidt syd for den nuværende dansk-tyske grænse), inden dette område i 1920-30erne blev afvandet. Man sejlede i mindre både ud til engparcellerne i kogen, og hvor jordbunden tillod det, kørte man høet ud til bådene på den lange karre; den-

ne var 3-4 m lang og kunne tage et pænt læs hø. Alternativt kunne man benytte bærebåre eller hestetræk, afhængigt af jordbunden. Fig. 4 med kommentar er lånt fra et værk om marskegnene.⁸

Den lange karre havde træhjul med jernring om; hjuldiameteren var ca. 75 cm. For at hindre nedsynkning i den bløde engbund kunne hjulfælgens bredde være op til 25 cm. Hjulet kunne være helt af jern⁹; det kunne ligesom benene afmonteres, så karren optog mindre plads under bådtransport. På grund af engbundens ujævnhed var det nemmere at trække end at skubbe den lange karre. Nogle marskboere anvendte derfor en træksele fra karrens håndtag op over skuldrene; børn kunne så skubbe bag på læsset.

Fladbøre kunne også klare mere utraditionelle transportopgaver. Således fortæller en meddeler fra Sønderho, at man “i forrige Tider, naar man efter Bedstemors Besøg skulde køre hende hjem”, kunne fjerne børens forstykke, så den gamle dames ben kunne hænge frit ned – det var bedre for hende, at hjemturen foregik på trillebør, end at hun skulde stride sig frem ad de sandede fanøske veje.

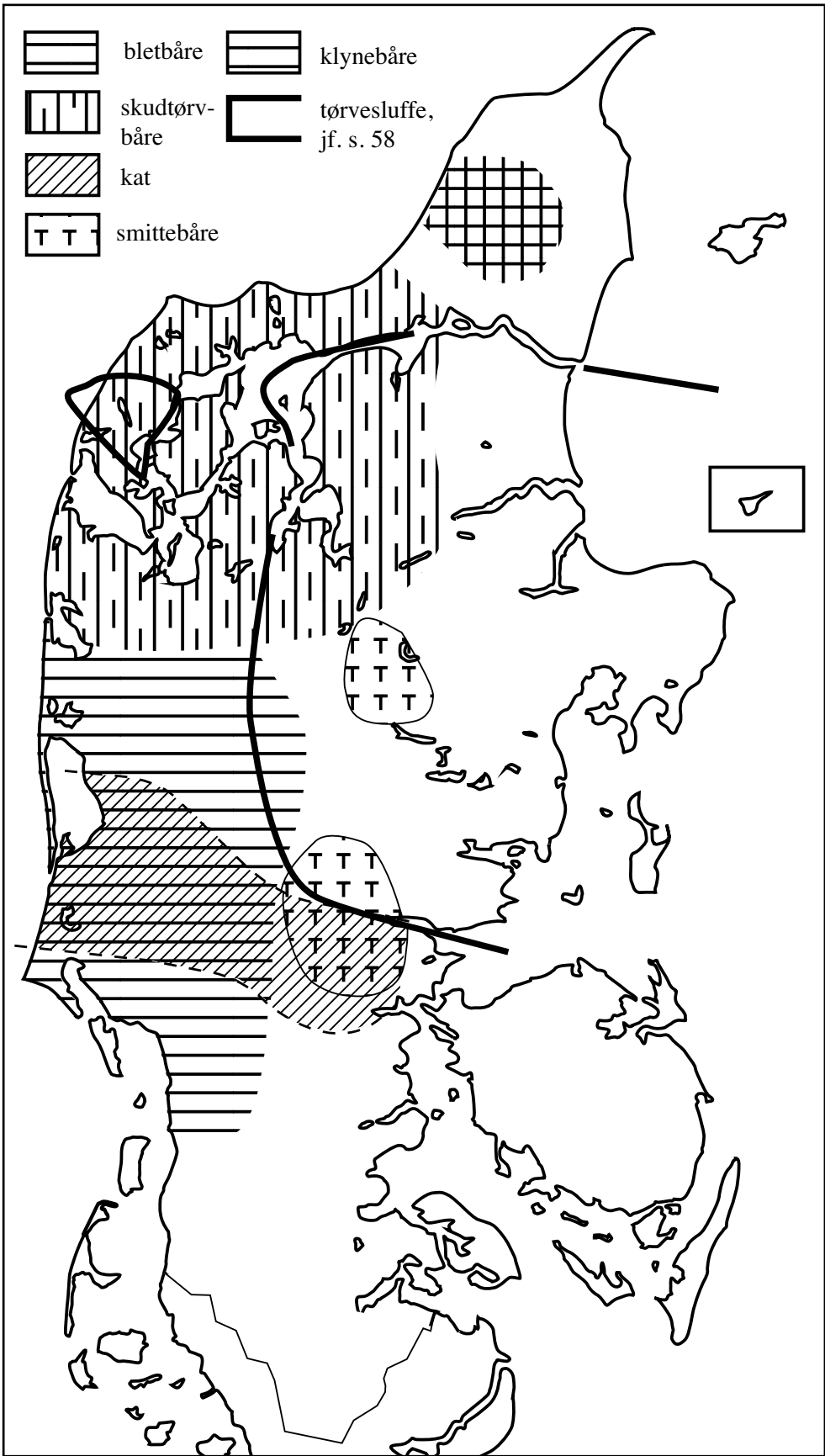
2. Fladbørtyper brugt ved tørvegravning

Tidligere har man ved tørveproduktion i mindre skala båret tørv fra tørvegrav til læggeplads; men i hvert fald i 1800-tallet vandt flere typer tørvebøre frem. Den generelle betegnelse *tørvebåre* dækker både fladbøre og kassebøre.

De videst udbredte særbetegnelser for tørvefladbøren er *klynebåre* og *skudtørvebåre* (udtalt fx *skå”tårabo”r* Tvis ved Holstebro), jf. kort 1. Begge disse typer anvendtes til transport af skæretørv. Skudtørvbåren er en almindelig fladbør med forstykke og uden sider; betegnelsen kendes i et større nordvestjysk område: (Syd)Thy, Hanherred, Vesthimmerland samt mere sporadisk oplyst fra det nordlige Midtvestjylland og vestlige Ommersyssel. Klynebåre dækker Vestjylland fra en linie Stadil fjord-Ilskov i nord til Ribe-Gram i syd; der er dog også enkelte eksempler på ordets forekomst i Sydøstjylland. En

5. *Klynebåre* (Grimstrup v. Varde)

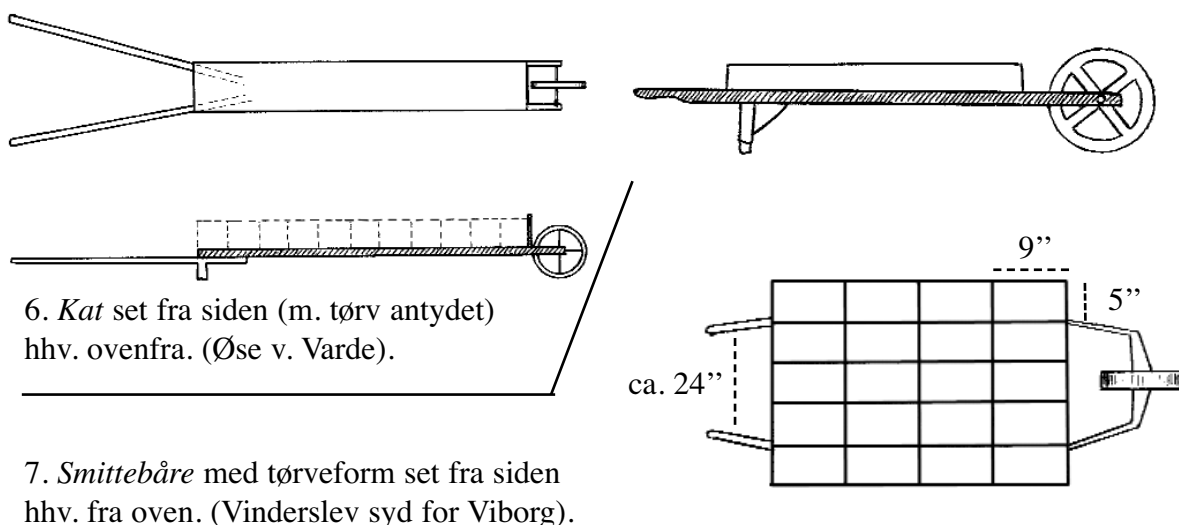
Kort 1. Betegnelser for *tørvebøre*.

klynebåres lad havde plads til 10 tørv, man kørte typisk med 8 lag tørv i højden; hjulfælgen var temmelig bred for at undgå nedsynkning (Vodder ved Ribe). En tørvefladbør med skråt forstykke kan på Ribe-egnen kaldes en *mosebåre* (*mo'sbær*). På Varde-Grindsted egnen kan klynebåren mangle forstykket og have lad helt ud over hjulet (fig. 5).

En udformning af skæretørvsbøren med forstykke og med hjulet foran ladet er vidt udbredt i Sydvestjylland og ind i Sydøstjylland under betegnelsen *kat* (fig. 6). Benævnelsen hidrører antagelig fra børens lighed med en kat: børen var lang (ca. 2 m), smal (ca. 30 cm) og "smidig", dvs. nem og hurtig at håndtere; børens højde var ca. 20 cm.

Børens smidighed antydes også af betegnelsen *lækat*, der bruges enkelte steder.¹⁰ Flere meddelere benævner børen *klyne-* eller *tørvekat*. Nogle steder (fx ved Sønder Omme) lagde man "klynepolter" (tørveblokke) på langs af ladet. Når de var blevet vippet af til kattens ene side på læggepladsen, blev de skåret igennem til 4-5 tørv hver. Andre steder (fx Hejnsvig) lagde man de skårne tørv på tværs af ladet i 3-4 lag; når disse blev vippet af på læggepladsen, kom de til at stå på den ene ende, lænet op mod den foregående række tørv, der var sat til tørring.¹¹ Katten er antagelig udviklet i tiden omkring år 1900, da tørveproduktionen antog næsten industriel karakter.¹²

En bredere tørvebør uden forstykke har på Gram-Rødding egnen været anvendt til udkørsel af æltetørv, idet man på ladet anbragte en form til 25 tørv. Denne bør kaldes også *klynebåre*, idet "klyne" betegner mose-

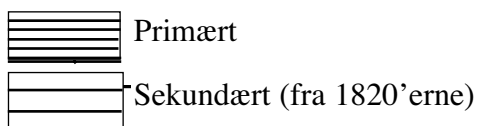
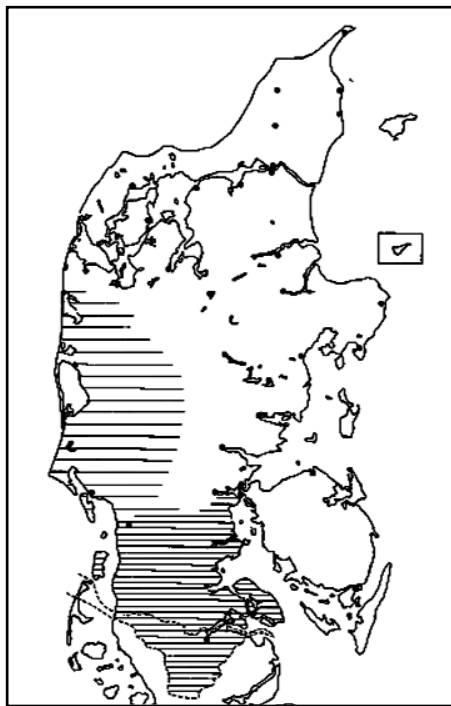

tørsv (både skære- og æltetørsv) i modsætning til hedetørsv, lyngtørsv; samme bør kaldes *strygebåre*, idet man strøg (dvs. glattede) tørsvdyn- det ud til tørsv i formen. Med et bestemt vrid eller tag kunne form og tørsv vippes af klyne- eller strygebåren på læggepladsen, så tørsvene lå jævnt, når man fjernede formen igen.

En tredje betegnelse for æltetørsvsbøren er *smittebåre* (*smitbo·r*, smitte = smide). Her er tørsvformen fastgjort til ladet med bøjler, så den kan hæves et par cm, før tørsvene vippes af: derved kommer der luft ind under tørsvene i kastet, så de lettere glider ud af formen, som bliver sid- dende på børen. Smittebåren brugtes op til 1940-50erne i et område vest for Vejle-Kolding samt på Kjellerup-egnen syd for Viborg (jf. kort 1). En lignende bør betegnes *formbåre* (øst for Silkeborg), *tørsvekarre* (Hostrup ved Tønder).

3. Kassebøren

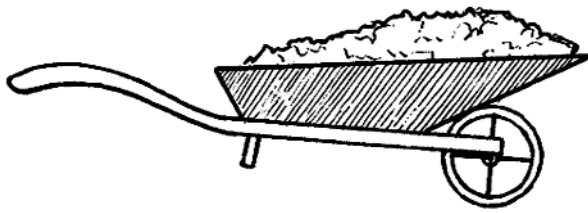
En kassebør er principielt en fladbør med påsat kasse, der kan have lodrette eller udadskrånende sider, hvilket gør den velegnet til trans- port af fx jord og mergel.

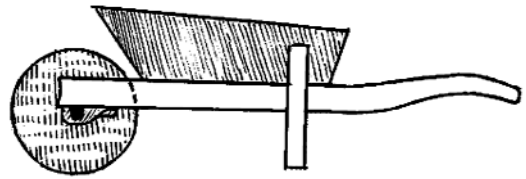
Kort 2. Udbredelse af *krittebåre*.

Den videst udbredte kassebørbetegnel- se er *krittebåre*. Kort 2 viser, at ordet bruges i hele Sønderjylland (udtalt *kret- ba·r*) samt i Vestjylland mod nord til Stadil fjord (med udtalen *kre"tbo·r* eller *-bå·r*, jf. indledningen). Enkelte steder kaldes børen alternativt blot en *kritte*. "At kritte" betyder "at køre noget på trillebør".¹³

Forstykket på den i fig. 8 viste kritte- båre er stærkere udadskrånende end på de fleste skitser i spørgelistebesvarel- serne. Det ses tydeligt, at hjulet under kørslen bærer forholdsvis meget af læs- sets vægt, og at det er temmelig let at tippe børen indhold frem over hjulet.

8. Krittebåre (Øse v. Varde).

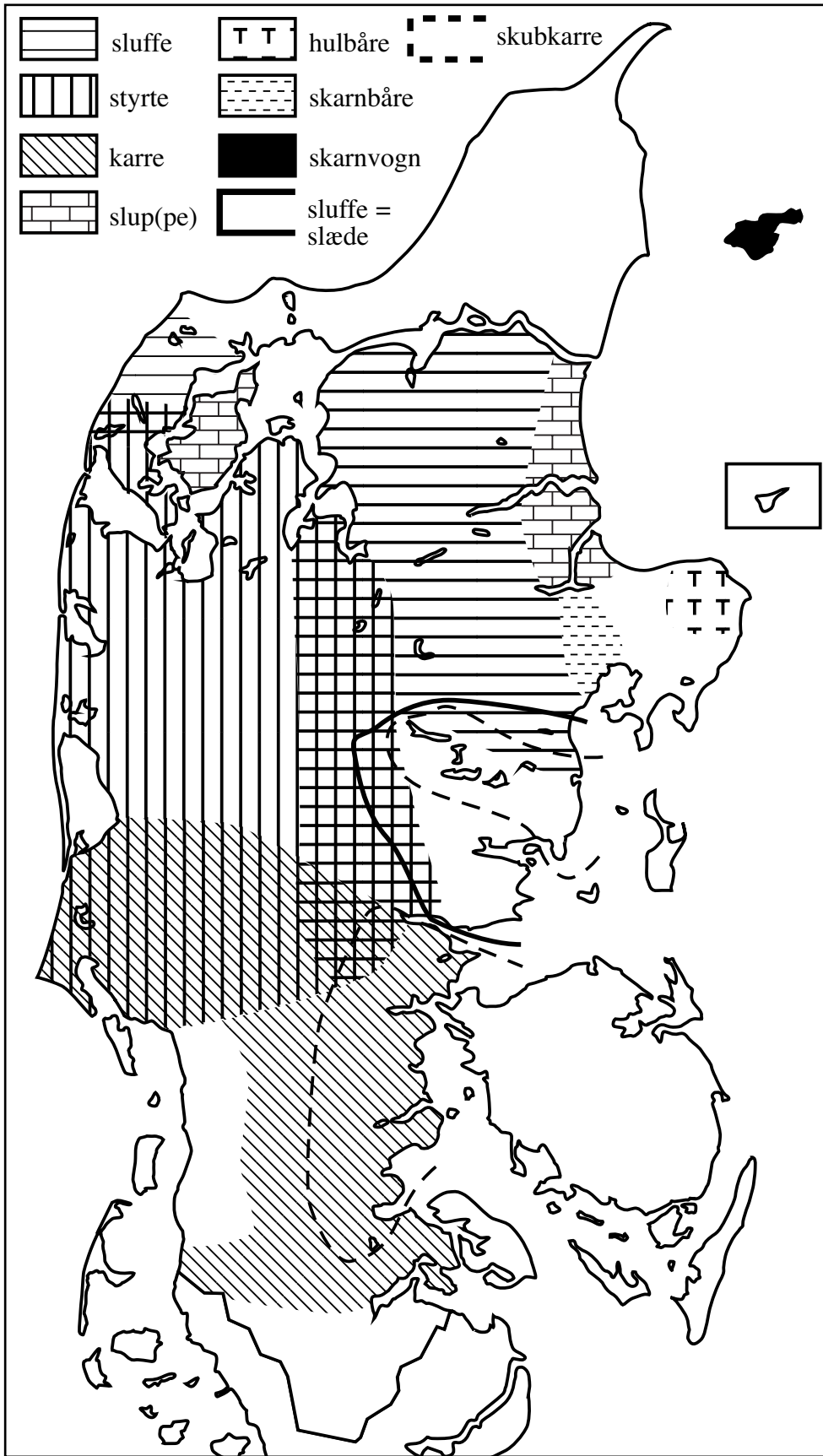
9. Karre (Toftlund, Sønderjylland).

I Vestjylland omtales krittebårer udelukkende i forbindelse med mergelgravning, hvilket tyder på, at ordet er et ret nyt "indlån" (med tillemptet udtale) fra sønderjysk; mergling i større omfang begyndte fra 1820-30'erne.¹⁴ En kilde anfører direkte, at man indførte brug af større mergelgrav samt brug af krittebåre fra "det Slesvigske".¹⁵ Krittebåren til mergeltransport havde lille og smalt hjul, helt ned til 1 cm i bredden, og krævede derfor "krittefjæl" at køre på, hvis den ikke skulle synke i. Hele børen er også mindre end andre børe, oplyses det fra Ribeeegnen.

I Sønderjylland opgives *krittebåre* flere steder at kunne bruges om enhver slags trillebør, altså parallelt med betegnelsen *hjulbåre* i Nørrejylland. Oftest er der dog tale om en kassebør; men syd for en linie Haderslev-Rømø oplyses fra adskillige steder entydigt, at krittebåren tilhører kategorien fladbør.

Dette må ses i sammenhæng med, at kassebøren her ofte betegnes som *karre* (*kår*) eller *krittekarre* (*kretkår*). Krittekarre optræder i næsten hele udbredelsesområdet for ordet karre. I et større syd- og sønderjysk område har man således anvendt både krittebåre og krittekarre som betegnelse for kassebøren; dog anfører kun enkelte meddelere begge ord, og det lader sig ikke ud fra de foreliggende oplysninger afgøre, om der har været nogen forskel i udformningen af de tilsvarende børe. I området syd for Haderslev-Rømø linien skelnes fx i Løjt ved Åbenrå mellem *krittebåre* (fladbør) og *krittekarre* (kassebør), mens krittebåre i Løgumkloster blot karakteriseres som den ældre, krittekarre som den yngre betegnelse, antagelig for samme børtype.¹⁶

Kort 3 viser, at karre (uden specificerende forled) er udbredt fra grænsen op til en linie Skjern å - Vejle (udtalt *kår* i Sønderjylland, *kor* i Sydjylland); på Als og i det vestlige Sønderjylland, bortset fra Tøn-

Kort 3. Betegnelser for *hulbøre* (især *møgbøre*).

deregningen, findes karre dog ikke, idet betegnelsen her er bære. Ordet karre er formentlig indlånt fra (middel)nedertysk, hvor udtalen var/er som i sønderjysk.¹⁷

Ordet betegner næsten altid kassebør eller hulbør (jf. fig. 9; sml. dog *lang karre* og *tørvekarre* i afsnit 1 og 2). Men skillelinierne mellem betegnelserne for de forskellige børtyper opretholdes ikke altid skarpt. Fx oplyses det fra Hostrup øst for Tønder, at *bære* betegner en fladbør, mens *krittebære* og *karre* har fuld kasse; de tre betegnelser “holdes dog ikke strengt adskilt”, tilføjes det.¹⁸

At karren har udgjort et centralt element i dagligdagen, ses af, at ordet i sønderjysk indgår i talemåden “at smide (el. sætte) nogen *æ kår får æ dør*”, dvs. karren for døren (Vodder ved Ribe); jf. rigsmålets tilsvarende udtryk “stolen for døren”.

Karre indgår i adskillige sammensætninger. Betegnelsen *skukår* hhv. *skuko·r*, som vel bedst normaliseres til *skubkarre*¹⁹, optræder i det østlige Sønderjylland, på Vejleegnen og i en større del af Midtøstjylland (jf. kort 3); den kan referere til både kassebør og hulbør (jf. afsnit 4). Fra Aventoft ved Tønder er optegnet *digekarre* og *garnkarre*; sidstnævnte betegner en bør (vist kassebør) til transport af fiskegarn. Større udbredelse har *mergelkarre* (sporadisk afhjemlet i Sønderjylland), mens *jordkarre* kun foreligger oplyst fra Haderslev-egnen.

Mergelkarre (og karre) betegner enkelte steder slet ikke en bør, men en tobjulet kærre. Det samme gælder *styrtekarre* (*støtko·r*), der anvendtes til mergelkørsel i et af de sydligste, tidligere dansktalende sogne (Hjoldelund i Sydslesvig).

Også bære indgår i endnu nogle sammensætninger som betegnelse for kassebøre, først og fremmest *mergelbære*, der har været anvendt sporadisk i Vest- og Sønderjylland fra Fur til Sydslesvig; den tilsvarende betegnelse *limbære* (lim = mergel) brugtes stedvis i Midtvestjylland. Til vejarbejde har man anvendt *fyldebære* (*fulbo·r*) i Sydvestvendsyssel, *vejbære* i Østhanherred, *grusbære* i Midtvestjylland samt *chaussébære* eller *-karre* (skrevet *Skeseekaar*) i Sønderjylland. De to sidstnævnte børtyper og -betegnelser kan dateres til Kolding-Flensborg landevejens anlæggelse omkring 1840. De nævnte vejarbejdsbøre foreligger alle kun sporadisk afhjemlet.

Endvidere kan *mogbåre* (møgbør) være af kassebørtype, endskønt de ældre møgbøre oftest var hulbøre. Stedvis har man i Vendsyssel tilsyneladende skelnet mellem *mogbåre* til brug i ko- og grisestald og *staldbåre* til brug i hestestald (idet “stald” her betegner specielt hestestald); staldbåren synes da at have været en kassebør.

Til sidst må nævnes, at man også i tørvemosen brugte kassebøre, nemlig til transport af tørvedynd (til æltetørv) fra grav eller “tørvepyt” til læggeplads. I Nordjylland kaldes en sådan bør blot *kassebåre*; i Vendsyssel anvendtes hertil desuden en *fyldebåre* med lodrette side- og endestykker (hvorimod den ovenfor nævnte fyldebåre til vejarbejde havde udadskrånende sider og endestykker); i Hanherred kaldes denne børtype *bladderbåre* (bladder = tørvedynd). Den almindeligste betegnelse i Vendsyssel er imidlertid *bletbåre* (jf. kort 1; blet = tørvedynd). Denne bør kunne være en kassebør udformet specielt til opgaven, eller det kunne være en fladbør med påsatte sider og bagstykke, så der blev en lukket kasse til tørvedyndet.

De fleste af de nævnte kassebørtyper er efterhånden erstattet af metaltrillebøre med gummidæk (evt. massivt) på hjulet; disse nye børe benævnes *gummibårer* i Østhanherred og vist temmelig almindeligt i hele Nørrejylland.

4. Hulbøre

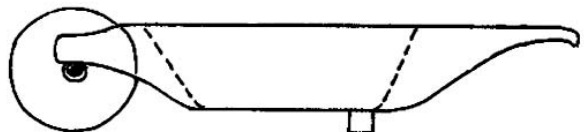
Ved hulbør forstås her – som nævnt i indledningen – en bør, der er beregnet til transport af især flydende ting, og som i princippet består af en kasse placeret *under* bærestængerne. Kasse og bærestænger går dog ud i ét, idet øverste bræt i børen fortsætter over i håndtaget (fig. 10-11); stykket mellem kasse og håndtag kaldes (pga. formen) “bårelår” eller blot “lår”. Hulbøren anvendtes (i forskellige udformninger) især som møgbør, men også til transport af fx mørtel og tørvedynd. Hulbørens håndtag kan dog også udgå fra en fjæl midt på siden (fig. 12); undtagelsesvis kan de fortsætte ud fra nederste sidefjæl (fig. 13).

Fig. 10-13 viser, at hulbøren er lang og lav. Hvis den har ben, er de meget korte; oftest er de erstattet af en træklods eller -blok på tværs under fadingen. Den ringe højde skyldes hensyn til det flydende indhold: lavt tyngdepunkt for den fyldte bør giver mindre risiko for, at

indholdet løber ud over siderne ved ujævne bevægelser hos mand eller bør. Børens længde og hjulets placering foran fadingen bevirker, at en relativt stor del af læssets vægt lægges over på manden. Dertil kommer, at børen i sig selv er tung, idet den helt igennem er forarbejdet af tommetykke brædder: fra Felsted ved Åbenrå opgives tykkelsen til henimod 1 1/2 tomme (3-4 cm); det nævnes videre, at disse fjæle ikke er sømmet, men gratet (dvs. falset) sammen.

10. *Styrte* (forkl. ndf.; Øse v. Varde).

11. *Mogkarre* (Toftlund, Sønderjylland).

12. *Styrte* (Vind v. Holstebro).

13. *Styrte* (Hover v. Ringkøbing).

Hulbørene i fig. 10-12 kan tages som grundformer for størsteparten af de (forskelligt benævnte) møgbøre, Jysk Ordbogs meddelere har skitseret i deres indberetninger. Udbredelsesområderne for de vigtigste af disse benævnelser er indtegnet på kort 3.

I Vestjylland er betegnelsen *støw"t* (dog *styw"t* på Holmsland); bag denne udtaleform ligger ordet *styrte*.²⁰ Betegnelsen skyldes formentlig det forhold, at man "styrter" indholdet ud af børen ved at tippe den forover eller til en af siderne. I størstedelen af Østjylland syd for Limfjorden frem til en linie Århus-Brande kaldes hulbøren en *slof*; i den østlige del af Himmerland og Ommersyssel siger man dog *slop*. Samme ord bruges med udtalen *slo:f* i Thy og med formen *slo"p* på Mors. Ordet kan gengives *sluf(fe)* eller *slup(pe)* på rigsdansk; det er endnu ikke afklaret, hvorvidt der er tale om ét og samme ord, eller *-p*-formerne egentlig hører til det ord *slup*, der ellers betegner en mindre båd. (Derimod betegner *sluffe* på Århus-Silkeborg-Vejle egnen en grov

træslæde, især brugt til sten- og mælketransport). De nævnte betegnelser kan naturligvis alle have ordet “mog” (= møg) foransat, når der utvetydigt skal refereres til en møgbør.

Den sidste hulbørbetegnelse med større udbredelse er det sønderjyske *mochkå·r* = det sydjyske *mogko·r*, dvs. *mogkarre*. Denne type karre er for det meste forskellig fra den almindelige karre, jf. de to skitser af karre hhv. *mogkarre* fra Toftlund i hhv. fig. 9 og 11. Af kort 3 fremgår, dels at der i Sydjylland er et ret bredt blandingsområde mellem betegnelserne (*mog*)*styrte* og (*mog*)*karre*, dels at et tilsvarende blandingsbælte findes for (*mog*)*sluffe* og (*mog*)*styrte* fra Skive til Brande, endelig også at alle tre betegnelser synes anvendt i området fra Brande over mod Vejle-Kolding, omend *sluffe* her kun er sporadisk afhjemlet.

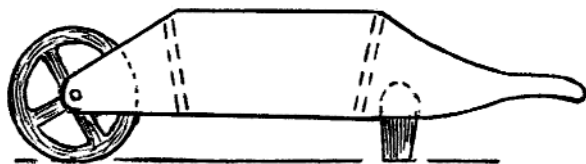
Blandt de mere sjældne betegnelser er *skubkarre* den videst udbredte; den findes spredt afhjemlet i den østlige del af Sønderjylland samt i Østjylland frem til en linie Århus-Silkeborg (jf. afsnit 3). En *skubkarre* opgives oftest at være en hulbør, især en møgbør, men kan også være en kassebør, fx en bør som den tidligere nævnte *chaussébåre*. Kort 3 viser endnu to mindre områder, hvor man anvender særbetegnelser for møgbøren. I det nordlige Midtøstjylland hedder den *skarnbåre* (*skanbo·r*), på Læsø: *skarnvogn* (udtalt *skån'u'n* med tryk på sidsteledet).

I de øvrige områder er betegnelsen blot *mogbåre*; det gælder Nordjylland, størstedelen af Djursland, Als og det vestlige Sønderjylland. En *mogbåre* af hulbørtypen beskrives af en meddeler fra Børglum som længere og tungere end en almindelig bør – den var “en tung og uhandterlig krabat”. En anden Børglum-meddeler betegner denne type som “lav udformning” af møgbøren (“høj udformning” er iflg. skitse en kassebør); de lave *mogbåre* havde næsten altid “lukket plankehjul”, dvs. hjul helt af træ, så alt i alt var de “nogle tunge asener” – “godt, vi er færdige med dem”, tilføjer meddeleren. Flere af ovennævnte hulbørbetegnelser er overført til kassebøre, efterhånden som disse lettere børe overtog funktionen også som møgbøre. Omvendt finder man betegnelsen *mogbåre* brugt i stedet for fx *sluffe* og *styrte* om børe af hulbørtypen.

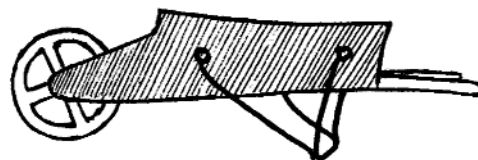
I Nordøstdjursland anvendes betegnelsen *hwolbo·r* dvs. *hulbåre*, om en hulbør (fig. 14) til transport af tørvedynd, mørtel og æltet ler, det

sidste antagelig brugt som gulvmateriale eller til at kline mure med. Efter længere tids brug til formål som disse kunne børen til sidst “derangeres til møgbåre”, bemærker en meddeler fra Ørum. Også en *livverbåre* (livver = lervælling, Salling) har formodentlig været anvendt til sådan lertransport, mens *bankerotbåre* (bankerot = (kalk)mørtel, Mors) og vel også *murbåre* (Mors, sporadisk Vestjylland) har transporteret mørtel til byggeri. De to sidstnævnte er ikke entydigt bestemt som hulbøre; de kan have været kassebøre.

Som tidligere antydnet har hulbøren også været anvendt i tørvemoser til transport af tørvedynd til æltetørv. *Tørvesluffe* er her den mest almindelige betegnelse; den findes spredt afhjemlet i Østjylland fra Limfjorden til Vejle samt i Midtthy (jf. kort 1), hvilket stort set svarer til udbredelsen af ordet sluffe (jf. kort 3). Andre benævnelser har kun lokal udbredelse, således *kærbåre* (Midtthy), som i udformning synes helt identisk med en sluffe; endvidere *klynestyrt* (Ikast), der antagelig er en møgbør anvendt til transport af tørvedynd.

14. *Hulbåre* (Karlby, Nordøstdjursland).

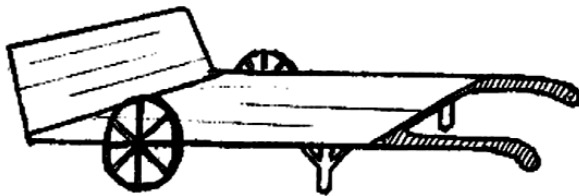
15. *Roebåre* (Sjørring v. Thisted).

En særlig udformning fik hulbøren til roetransport, da man fra 1880-erne begyndte at fodre kreaturerne med roer. Betegnelsen *roebåre* foreligger spredt afhjemlet fra størstedelen af Nørrejylland (med sideformen *rodbåre* i Thy, da “roe” dér kaldes “rod”, skrevet *rud*). Nogle bar roerne i en kurv op mellem de to kreaturer i hver staldbås; men fodringen gik langt nemmere med brug af en smal, dyb bør, som kunne fyldes med roer, køres op midt i båsen og vippes frem over foderkrybbens kant, så roerne løb ud i krybben. Problemet med at få den fyldte roebørs hjul over båsens bagkant løste man ved i stedet for ben at forsyne børen med en svær svingbøjle, fx placeret som vist på fig. 15. Roebøren havde jerntremmer i bunden, så løs jord fra roerne kunne drysse ud. I Vendsyssel var den endvidere foran forsynet med to

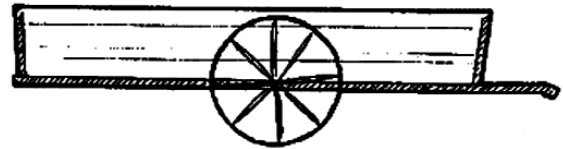
“horn”, som kunne gribe fat i krybbekanten og hvile der under tipningen fremover.²¹

5. Tohjulede børe

De enhjulede børe udgør langt størsteparten af børtyperne; men som antydnet i afsnit 1 bruges enkelte tohjulede børe i forbindelse med høbjærgning fra særlig blød engbund. Det drejer sig først og fremmest om *dragebåre* (udtalt *draw·bo·r*, drage = trække), der har været almindelige i størstedelen af Vendsyssel. En dragebåre var temmelig lang og bred; den kunne have et særlig højt forstykke (eller “bagslag”, som vendelboerne kaldte det); hjulene kunne være små og placeret tæt ved forstykket (fig.16). En anden type har større hjul, placeret midtfor (fig.17); denne kaldes også *vrennik* i Nordvendsyssel.²²

16. *Dragebåre* (Volstrup v. Frederikshavn).

17. *Dragebåre* (Børglum SV for Hjørring).

Foruden i engen brugtes dragebåren til hjemkørsel af hø og korn hos mindre jordbrugere, som ikke havde hest og vogn. Den forsynedes i så fald med sidestykker, så den kunne tage et større læs. Hjemkørslen foregik på forskellig vis. Fx kunne manden trække børen alene, evt. ved hjælp af et trækreb over skuldrene, eller kone og børn kunne skubbe bagpå – eller, som en meddeler fra Tolstrup ved Hjørring beretter: “så blev konen spændt for, fik et reb over nakken, så trak hun, og manden holdt i stængerne”. Den tohjulede børe kaldes også *høbåre* (Vrejlev ved Hjørring) samt *kærbåre* (i Nordøsthimmerland og ved Viborg). Under udtørringen af Gårdbo sø syd for Skagen i begyndelsen af 1880-erne brugtes en speciel type dragebåre til høbjærgning på den tidligere søbund: den havde en lang tønne som hjul på tværs under ladet.²³

I de seneste årtier er brugen af trillebøre i stadig højere grad erstattet af maskiner og omlægning af arbejdet. Men i dialekternes rige ordforråd

har man på dette som på mange andre områder en glimrende kilde til forståelse og systematisering af tidligere tiders materielle kultur. De foregående siders overblik over trillebørens jyske typer har kun kunnet gives så relativt detaljeret i kraft af de mange forklaringer og skitser, Jysk Ordbog har modtaget fra meddelejerne. Artiklen understreger dermed vigtigheden af et udbygget net af interesserede og vidende meddelere.

- ¹ Jf. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder XVIII* (1974).
- ² I 1600-tallet har *håndbåre* muligvis kunnet bruges som generel betegnelse, jf. formen "haand baarde" i *Sprog og Kultur XIII* (1930) s. 130.
- ³ Så vel *hjulbåre* som *krittebåre* betegner dog oftest flad- eller kassebør, sjældent hulbør.
- ⁴ A. Espegaard: *Vendsysselsk Ordbog I* (1972).
- ⁵ C.M.C. Kvolsgaard: *Spredte Træk af Landbolivet* (1891) s. 43.
- ⁶ J. Abildtrup: *Abildtrupgaard og dens Beboere 1498-1925* 1925. s. 93 – E. Jespersen: *Vind Sogn* (1938) s. 53.
- ⁷ J.C. Sulkjær: *Nørre Nissum Sogn i Skodborg Herred* (1932) s. 29. – L.S. Jespersen: *Fra Starup Sogn* (1920) s. 58.
- ⁸ A. Møller: *Både og bådfolk i marsken* (1973) s. 68.
- ⁹ Foto i *Sønderjysk Maanedsskrift XII* (1936) s. 153.
- ¹⁰ Foto af en *tævekat* i Th.Th. Hove: *Tørvegravning i Danmark* (1983) s. 113.
- ¹¹ Foto i D. Petersen (m.fl.): *Fugdalen 1918-1928* (1981) s. 51; her vises endvidere en *kat* med 4 tremmer på langs ad ladet.
- ¹² Jf. også, at *kat* først optræder i tillægget til H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål*. IV (1910-1914).
- ¹³ Verbet "kritte" stammer fra nordfrisisk "kridj" (= køre på kærre), jf. *Ordbog over det Danske Sprog XI*. (1929).
- ¹⁴ *Landbrugets Ordbog II* (1938) s. 130.
- ¹⁵ *Hardsyssels Aarbog* (1949) s. 45.
- ¹⁶ P. Jeppesen: *En sønderjysk dialekts udvikling i de sidste generationer. (Løgumklosterdialekten)* (1938) s. 55.
- ¹⁷ Jf. "Kaar" i O. Mensing: *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch III* (1931).
- ¹⁸ M.B. Ottosen: *Hostrup-Dansk*. II.1 (1963) s. 33.
- ¹⁹ Førsteleddet *sku* er antagelig en ældre form af "skubbe" eller af en sideform "skue" til skubbe, jf. *V. skue* i *Ordbog over det Danske Sprog XIX* (1940).
- ²⁰ Også verbet "styrte" udtales *støw"t* i vestjysk.
- ²¹ A. Espegaard: *Vendsysselsk Ordbog III* (1973).
- ²² *vrennik* i denne betydning kendes også fra Viborgeggen.
- ²³ A. Espegaard: *Vendsysselsk Ordbog I* (1972). – *Vendsysselske Aarbøger* (1945) s. 167.